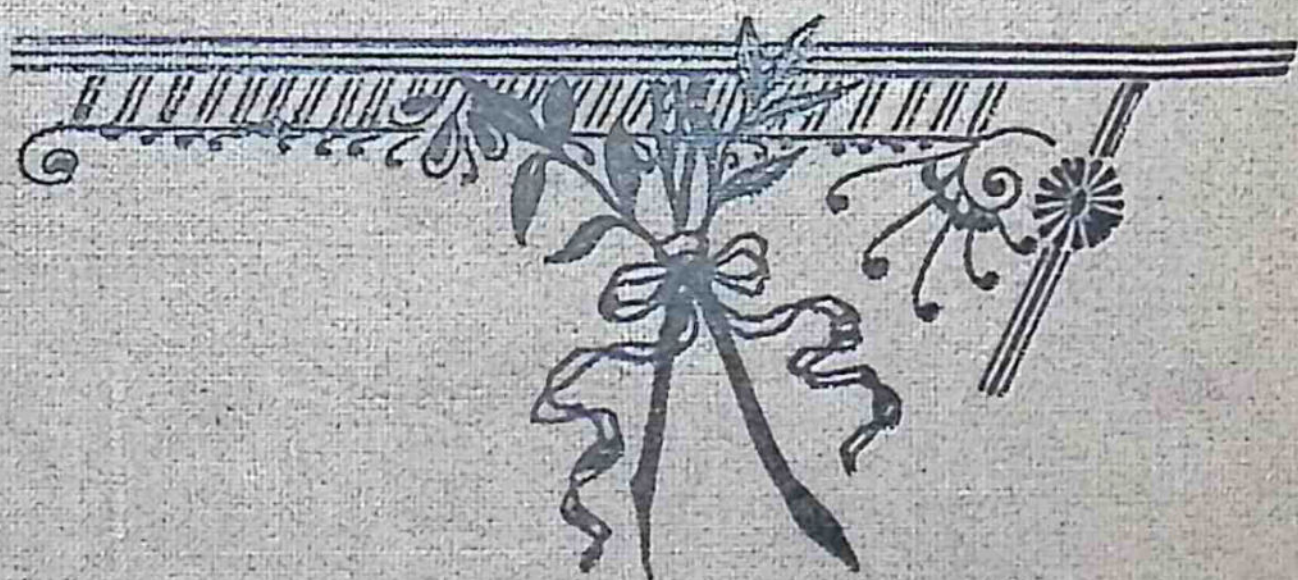
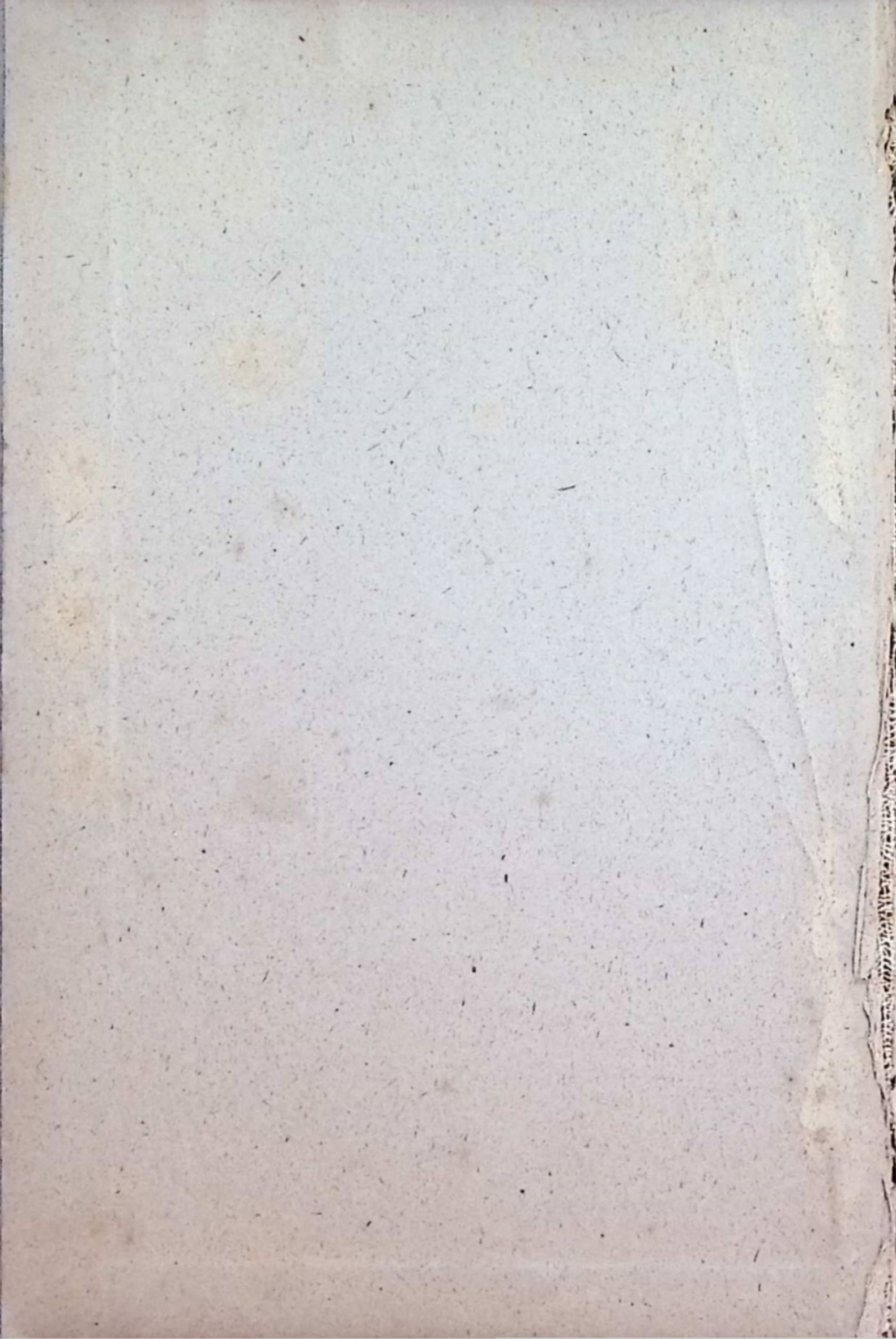

ІВАН ФРАНКО

ПАНТАЛАХА

1253

1253

ІВАН ФРАНКО.

Лакталаха

і иньші оповідажя.

НАКЛАДОМ АНТОНА ХОЙНАЦКОГО.

ЛЬВІВ 1902.

В ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
під врядом К. Беднарського.

ЛЬВІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

УНІВЕРСИТЕТ
БІБЛІОТЕКА
ДАУ
ІМ. ІВ. ФРАНКА

Кабінет франкознавства,
АДУ ім. Ів. Франка
Інв. № 687.

372427

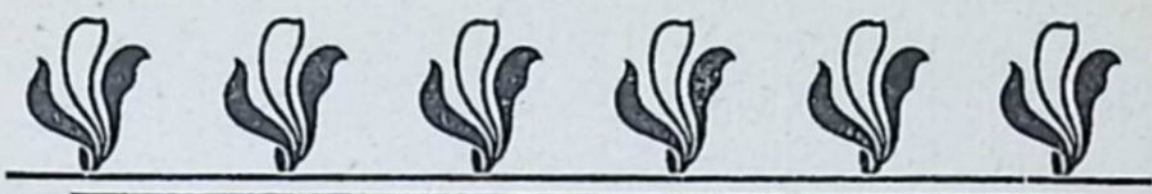
БІБЛІОТЕКА
Інституту
франкознавства

З М І С Т.

	Стор.
Передмова	V
Панталаха	1
Хлопська комісія	107
В тюремнім шпиталі	139

Передмова.

Лиш одно з оповідань, помічених у отьому томику, було надруковане по руськи в книжці: „В поті чола“, тай те було первісно написане по польськи для петербурського „Краї-у“, а потім переведене по нашому в „Зорі“ 1884 р. По польськи був написаний первісно й „Панталаха“ і надрукований у фелетонах „Kurjera Lwowskiego“, а відси 1897 р. передрукований у книжочці „Obrazki galicyjskie“. Оба ті польські видання подали мій текст не зовсім повно; крім дрібніших пропусків, зроблених редактором Kurjer-a Lwowsk-ого з естетичних мотивів там було пропущено також кінець розділу VI (побут Прокопа в кухні) — з яких мотивів, сього я не міг зрозуміти. Сей пропуск лишав не виясненою досить важну обставину: відки у Прокопа взяло ся гусяче перо, не зовсім звичайний гість у тюремній казні. Остатнє оповіданє написане тепер на основі конспекту зробленого ще в 1880 році — може в иньшій тонї й иньшій осьвітленю, ніж би я був зробив се тоді.

Епізоди тюремного життя, оповідані тут, певно в значній мірі належать уже до історії; се остатні сліди старих, доконституційних відносин, а фігури такі, як Панталаха, дід Гарасим та герої „Хлопської комісії“ також вивірили старого, панщизняного ладу. Я передав ті епізоди не мудруючи та не вдаючи ся в ніяке філософоване про їх значінє. Нехай їх фактична основа говорить сама за себе.

Жорстокі часи та обставини плодили жорстоких людей. Та на кілька всі ті жорстокости тепер уже *tempri passati*, сумна та страшна казка, а не дійсність? Сього я не беру ся рішати, та події остатніх днів, бунт в'язнів у Бригідках і те, що про його причини дійшло до прилюдної відомости, свідчить, що давнє лихо не зовсім іще минуло. І не минеть ся без основної реформи самого розуміння того, чим є злочин із соціологічного та психологічного погляду і чим повинна бути кара. Сучасна наука загарливо працює над сею реформою, та поки наука копає свої глибокі міни, стара рутинна господарює собі по давньому топчучи людські душі та гасячи остатні іскри чоловіцтва там, де в інтересі суспільности й людяности було-б піддержати їх та роздути в ясне полум'я.

Ів. Франко.

Того самого автора вийшли.

П о е з и ї:

З вершин і низин (3 кор.), опр.	К.	4.—
Мій Ізмараїд (опр.)	„	2.40
Зівяле листе (опр.)	„	2.—
Із днів журби (опр.)	„	2.—
Панські жарти	„	—.60
Поеми (опр.)	„	1.60
Лис Микита (3-те вид.)	„	1.40
Пригоди Дон Кіхота (2-е вид.)	„	1.40
Коваль Бассім (опр.)	„	1.60
Абу Касимові капці (2е вид.)	„	1.—

П о в і с т и:

В поті чола (3 кор.), (розпрод.)	К.	—.—
Перехресні стежки (3 кор., опр.)	„	4.—
Для домашнього огнища	„	2.—
Без праці	„	—.40
Полуйка (опр.)	„	1.40
Сім казок (опр.)	„	1.40
Коли ще звірі говорили (2-е вид.)	„	—.40
Захар Беркут (2-е вид.)	„	2.—

Д р а м и:

Украдене щасте (2-е вид.)	К.	—.40
Учитель, комедія	„	—.60
Кам'яна душа	„	—.20
Сон князя Святослава	„	—.80
Едіп царь Софокля, перекл.	„	—.60
Майстер Чирняк	„	—.50
Будка ч. 27	„	—.50

Наукові розвідки:

Іван Вишенський і єго твори	К.	2.—
Панщина і єї скасоване	„	—·60
Писаня Котляревського в Галичині	„	—·15
Карпато-руське письменство XVII до XVIII в.	„	2.—
Студії на полі Карпато-руського пи- сьменства I.	„	1.—
Варлаам і Йоасаф	„	4.—
Хмельницина 1648—1649 у сучасних віршах	„	3.—
Слово о Лазаревім воскресеню	„	—·50
Апокріфічне євангеліє Псевдо-Матвія і єго сліди в укр.-руськім пи- сьменстві	„	—·40
Забутий укр. віршописець XVII в.	„	—·40
Пяницьке чудо в Корсуні	„	—·15
Памятки укр.-руської мови і літера- тури I. (Апокріфи старозав.)	„	4.—
Памятки II. (Апокр. євангелія)	„	5.—
Памятки III (апокр. апостольські дія- ння)	„	5.—
Галицько-руські нар. приповідки, т. I.	„	3.—
Сьв. Климент у Корсуні (друкує ся)		
Грималівський ключ у р. 1800.	„	—·40
Жите і Слово, 6 томів	„	30.—

Дістати можна в книгарні Наукового
тов. імени Шевченка і в книгарні Ставро-
пігійського Інститута у Львові.

ПАНТАЛАХА.

I.

Но, Панталаха, — мовив з чеська по польськи, на половину плаксивим а на половину насьмішливим голосом директор вязниці, — чи я ті не повідаць, щоб ти се не пориваль утікати. Відіш, до ті з того прішло! Досталєс патдесат кіїв перед целим криміналом, достанеш кайданки і цели месец казенки, тай годі. А там-того паніче, до ти му помугль утікнут, ми єго еще зловіме, не бой се! І того самого за коштує, до і ти!

— Ей, бачу, того не буде! — мовив спокійно і рішучо Панталаха.

— Не буде! — запищав директор при скакуючи до нього. — Як ти мі сміш так гадат? Откуд ти то віш, же не буде? А я ті повідам, же буде. Чекай ано! Ще тебе з казенки кажу в железах випровадіт на гоф, абис

се подіваль, як го буду сольдаті прат кіяма. Не бой се! Ми се не престрашиме, же он політички вазен, же он вельки пан і вельки Поляк! Ми му покажеме, же у нас є конституце і равноправност: цо Панталаха дусталь, то і Земеховски дустане. Як Буг над нама, дустане!

Панталаха не відповідав нічого, — стояв спокійно біля дверей тюремної канцелярії, з лицем похиленим до долівки і з незапримітним іронічним усміхом, що грав довкола його уст.

Се був мужчина середнього росту, підсадковатий, але дуже сильно збудований і мускулистий, одягнений у звичайний арештантський мундур, себто в куртку з грубого, сивого сукна, в такіж шаравари і з такоюж шапкою в руці. На ногах мав арештантські, великі та безугарні деревляники. Лице було обголене і зеленковато-жовте „від тюремних мурів“, волосє на голові коротко обстрижене. Була се звичайна „зłodійська, кримінальська“ фігура. Лише в невеликих, чорних очах горіли іскорки великої, невичерпаної енергії, впертости та невтомимої, вічно рухливої, хоч до низьких, злочинних річий оберненої думки, а довкола тонких і гарно викроених уст грав на пів іронічний, на пів жартливий, гумористичний усміх, якого не міг прогнати навіть біль одержаних перед хвилею на тюремнім подвірю п'ятьдесятьох кіїв.

Пан директор на хвилю перестав говорити проповідь і пильно, уважно оглянув постать злодюги, що стояв перед ним. Були давні знайомі. Панталаха в коротких відступах часу відсиджував уже, як сам висловлювався, „третю капітуляцію“ по вісім літ за крадіжкі, доконувані не раз з казочною зручністю, але звичайно також майже з дитинячою легкомисністю і з повним недбальством на замазане слідів злочину, так що по кождім таким учинку жандарми просто як у дим ішли до Панталахи, а сей звичайно й не думав відпирати ся, лише хвалив ся „штукою“, з якою вчинок був виконаний.

Про ті його штуки дива говорено по всьому Поділю, що було ареною його діяльності. Красти для самого зиску він уважав нечестю для своєї професії. Шукав перешкод, трудностей, які мусіли-б були відстрашити звичайного злодія. Конокрадством, що так поплачує на Поділю задля близькості російської границі, він ніколи не бавив ся, — ніколи не крав коний зі стайні або з пасовиска. Натомісь сам хвалив ся, що раз тільки в своїм життю „споганив пальці кінським стервом“, укравши одному панови четверню з перед самого носа, з карити на серед дороги. Угледів він свою жертву коло коршми на попасі, а бачучи, що з заду до карити привязаний ремінним поясом тяжкий куфер, перерізав пояс ножиком і пішов

на перед тою дорогою, куди мала їхати карита. І справді карита швидко над'їхала: пан у середині, а на козлі фірман і льокай. Коли вже карита мала порівняти ся з Панталахою, вдарило нараз задне колесо о камінь на дорозі, пудло карити підскочило напруго, ремінь, що держав куфер, тріснув до решти і куфер упав на дорогу.

— Пане, пане! — крикнув Панталаха, коли повіз минав його, а ті, що їхали в ньому, не завважили згуби вуфра, — ви щось загубили.

Повіз зупинив ся. Льокай зіскочив і побачив, що се впав куфер, досить великий і важкий.

— Що за чорт! — крикнув фірман. — Як він міг упасти? Аджеж я сам прив'язав його, як Бог приказав.

І зліз також, щоб оглянути ремені. Пан тимчасом почав гніватись, сердитись і приневолювати до поспіху.

— Швидше, тумани, швидше! — кричав. — Не зав'язав один з другим ременя як слід, і тепер розв'язав ся.

— Ні, прошу ясного пана, — мовив фірман, надіймаючи капелюха, — то ремінь тріс. Я мовив ясному панови, що треба нового ременя. Тріс, як би його хто перерізав.

— Ну, то щож тепер буде? — мовив пан.

— Мушу зішити. Маю при собі всьо, чого треба. Йди, Фільку, принеси куфер, я заразїсінько буду готов.

— А ти, — крикнув пан де Панталахи, — потримай конї! Чого стоїш як туман! Бачиш, що конї муха тне, не хочуть стояти спокійно.

— Служу ясному пану! — скрикнув Панталаха і скочив до коний. — Мій Боже, алеж бо ви небожата заплутались! Пррр! Стій, кося!

І за одним махом зробив порядок: повідпинав нашійники від дишля, а потім обійшовши довкола одною рукою вхопив за поводи, а другою так само швидко повідпинав орчики від штельваги, закинув їх одному задному коневі на хребет, сам сїв на другого і крикнув:

— Ну, пане, я вже готов! Бувайте здорові!

І заким пан та його слуги здужали зрозуміти, що се має значити, заким здужали відповідно крикнути з подиву й переполоху, вже Панталаха з четвернею був далеко. І заким слуги добігли до коршми та випросили в когось пару лихих шкап, щоб бігти в погоню за злодієм, уже злодія з кіньми й слід застиг. Лише пробігши якої пів милї знайшли в рові коло дороги покинену упряж крім поводів та кантариків. І не вважаючи на найстараннійші пошукування не віднайдено ані злодія, ані коний. Аж пізнійше, при судовій розправі в цілком иньшій ділі той сам пан, що засїдав між

присяжними судьями, пізнав Панталаху, а сей добродушно признав ся до своєї штуки.

Та найбільше виробляв Панталаха з Жидами. Не було в околиці багатого коршмаря, купця ані торговця, щоби колись не впав жертвою його промислу. Викрасти з контори прищрібовану вертгаймівську касу, витягти заспаному властителеви з під подушки пачку банкнотів, — такі й тим подібні штуки були Панталасі зовсім не в дивовижу. Ніякий замок не міг остоятись перед його руками. Як фаховий і незвичайно здібний шлюсарь-самоук він по просту мав пасию до відчинюваня замків, дороблюваня ключів, витрихів і тому подібних знарядів. Доси розповідають у Скалаті забавну історію, як тамошні Жиди по виході Панталахи з вязниці за порадою рабіна вислали до нього депутацію і взяли ся платити йому місячну пенсію по 30 р., аби лише жив собі спокійно і не робив їм шкоди. Панталаха прийняв сю пропозицію і жив спокійно щось зо три місяці. Нарешті остогидло йому порядне жите, і раз перед торговим днем як забрав ся в ночи на ринок, то повідмикав усі склепи і всі брами, повиймав із ляд усі дрібні гроші, мідяки та срібняки, та посіяв по ринку. Можна уявити собі, з яким криком і лементом повитали Жиди той торговий день.

Всі ті історії знав добре директор вязниці, і годі заперечити, що вони робили йому поде-

куди навіть симпатичним сього налогового „майстра злодія“, який зрештою в цілій тюрмі тішив ся незвичайною популярністю. При тім директор не міг жалувати ся на Панталашине поводжене в тюремних мурах: анї в казні, анї в „лябаторні“ Панталаха ніколи не робив „субернації“; навпаки, навіть між иньшими арештантами вмів удержувати спокій, а до всякої роботи, що потребувала зручності та дотепності, був незрівняний. Одно лише було нещасте: від часу до часу любив зробити збітка властям, а головно — від часу до часу нападав на нього їедз, і тоді ніщо не могло зупинити його перед раз у рав поновлюваними пробами втеки. Сидить, сидить спокійно три, чотири роки, і нараз якийсь біс приступить до нього, ні про що не думає, як тільки про втеку. Чи просити його, чи напоминати, чи карати, чи замикати до казенки*) — ніщо не помагає. Раз утік із полевої роботи, до якої доохресні державці наймають літом арештантів, — і від тоді вже не пускали його на роботу. Та незабаром утік другий раз, вмішавши ся непізнаний між тих, що йшли на роботу. Кілька разів пробував перелізти через мур, що з одного боку замикав тюремне подвірє, раз спустив ся по огневім

*) Казенкою в львівських тюрмах називають окрему камеру, куди сажають за кару влочинців, що провинуватять ся против домашньої дисципліни в тюрмі.

мурі з даху на вулицю, а остатнім разом до спілки з якимсь Замеховським, політичним в'язнем і властителем дїбр, утік перебраний за поліціянта просто брамою. Зловлено його по двох місяцях аж на румунській границі, а Замеховський пропав як камінь у воду. З признань Панталахи виходило, що Замеховський давно вже за границею, десь у Франції або Швайцарії. Сього вже було за багато для прокураторії і крім звичайних дісциплінарних кар Панталасі присуджено тепер дати в присутности всіх в'язнів 50 кїїв, які він власне одержав. Пригадуючи всі ті клопоти, які причинювала йому Панталишина втікацька манія, директор розжалобив ся і напів плаксивим голосом приговорював:

— Буй се Бога, Панталяха, що ти себе мислиш? Коли ти даси покуй тему утіканю? Вжеж ти одинаст рази утікаль, і що ті з того пришльо? Не ліпше то одседет, що ті присудено і вийти собі спокоене? Маш еште того пульт року — просім те, не роб віце того гльоупстві!

Блиснули очи в Панталахи при тих словах, випростувала ся його скулена постать.

— Пане директоре, — мовив спокійно. — Ваша річ мене пильнувати, а моя річ утікати. Щоб я мав сидіти лиш один день, а сьогодні мені-б трапилась нагода втекти, то втечу. Така вже моя натура.

Директор аж руки заломав.

— Но, слішіть, що тен млюві! — обернув ся він до стоячих довкола стражників та ключників. — І такому чоловікови я мам дават моральні науки! Я єму своє, а він мі своє! Слюхай, Панталаха, що я ті еште повім. Ми тут маме наказ від пана надпрокуратора: як еште раз будеш утікаль, а побачимо тебе, то маме право стрілят до тебе, як до пса. Розуміш?

— Знаю се від давна, — мовив спокійно Панталаха.

— Но, але я мислім, же ті се юж в тим пуль року не трафі оказія до утіканї. Ід же тепер до казнї та відпочинь по тіх дісейших кіях, а зейтра дустанеш кайданкі і будеш му-сіль переспацероват се до казенкі.

Панталаха вклонив ся і вийшов, міцно сціпивши зуби при думці про казенку. За ним вийшов ключник.

II.

Хвилю йшли мовчки довгим, темним коридором, нарешті ключник порівнявши ся з Панталахою мовив :

— Слухай, Панталаха, а чуєш ся дуже слабим ?

— Я? Від чого? — з нехотя перепитав Панталаха.

— Від чого! Багателя! Пятьдесять буків дістав і ще питає, від чого?

— Буків! — з призирством процідив Панталаха. — Що мені то значить! Не стільки я їх нераз діставав, тай не таких ваших цісарсько-королівських буків! Як би то пан знав, що не один із нашої бранжі дістане, коли впаде в руки такої хлопської комісії, то тоді би пан знав, що значить „витримати“. А се що? Ніби мене пятьдесять блох укусило.

— Ей Панталаха, Панталаха! — з щирим жалем мовив ключник. — Чи ти не боїш

ся Бога отак марнувати свій вік та свої сили? Дав тобі Бог здоров'я, дав тобі талант у руках, що що очима побачиш, те руками зробиш, а ти пустив ся на крадіж, замість спокійно на хліб робити та Бога хвалити!

Цанталаха довгим, допитливим зором зміряв ключника від ніг до голови. Се був одинокий тюремний ключник, у яким отся „собача служба“ не вигасила до решти людського чуття. Острий у сповнюваню своїх обов'язків, по за їх обсягом був людяний, м'який і лагідний як дитина, вмів бачити в арештанті чоловіка рівного з ним, нераз зіпсованого, але частійше нещасливого. Арештанти не любили його за те, бо для них не був поблажливий, бо його не можна було підкупити, аби глядів крізь пальці на їх нічні піятики та гри в карти уряджувані в казнях. Коли мав нічну інспекцію, муїли всі спати в порядку; ані горівки в пухирі не принїс і крізь візитирку при помочи тростинової рурки не вілляв, ані картої гри при свїчці за заслоненою візитиркою не стерпів. Та за те коли иньші ключники та стражники, може для замаскованя своєї потаємної поблажливости, за яку арештанти муїли їм добре оплачувати ся, прилюдно при властях поводили ся з арештантами як із собаками, били їх у лице і не озивали ся до них инакше, як „ти псе, злодюго!“ то ключник Спориш поводив ся завсїгди лагідно й людяно, а коли на якого

арештанта найшла туга за свободою, він і потїшив його і лист до дому написав і відомість від свояків принїс, коли директор не допустив їх самих бачити ся з в'язнем. „Спориш у службі собака, а по за службою чоловік“, такий був загальний суд арештантів про сього ключника. Тим то й не диво, що більша часть їх не любила Спориша, бо мали аж надто багато нагоди входити з ним у коллізії в часї службових годни, а натомісь його людяні прикмети мало кому були доступні й потрібні. Та проте всі знали, що Споришови можна довіритись, що в разї чого він найгорячіше обстане за арештантом чи то перед директором, чи й перед прокуратором і найлагіднійше судить усякі дрібні проступки против острого домашнього порядку тюрми, хоч супроти арештантів сам його остро пильнує. І Панталаха знав наскрізь Спориша, тим то щирі ключникові слова не обурили анї не розсердили його. Він промовив лише, знов уперши очі в землю і з деяким відтїнком смутку в голосї:

— Пане Спориш! Знаю, що ви добрий чоловік і говорите менї се, з доброго серця. Але прошу вас, дайте сьому спокій. Знаєте, як то у нас кажуть: ніхто не знає, де другого чобіт глodge, і що з воза впало, то пропало. Найліпше перестаньмо про се говорити.

— Як хочеш! — мовив Спориш. — Але я думав, що сьогодні, в такий тяжкий день, схочеш подумати про себе.

— Ніби то я не думаю що день і що година! Ніби то мені в отсих проклятих мурах такий рай, що треба аж пятьдесятьох буків, щоб я подумав про себе! Ей пане Спориш, ніби то ви розумний чоловік, а того не знаєте, що чоловік не втікає від колача, а від меча.

— Знаю се, знаю, — мовив Спориш, — але власне я хотів би, щоб ти не потребував більше втікати від того меча.

— Га, се вже як Бог дасть! — відмовив Панталаха і замовк.

Перейшли корідор і вийшли на подвірє. Треба було перейти півперек того подвір'я і ввійти в супротилежний, великий та понурий будинок, де містилися казні арештантів. З далека чути було в тім будинку приглушений шум і гомін півтори тисячі людей, що пробували в його мурах. Та ані ключник, ані Панталаха не вважали на той гомін, їх вуха давно привикли до нього. Але вийшовши з темного корідора на ясне, соняшним світлом залите подвірє, ключник нараз ухопив ся за кишеню, немов пригадав собі щось.

— Слухай Панталаха, — мовив він, — добре, що я пригадав собі, що я тобі мав сказати.

— Що таке? — запитав Панталаха, живо звертаючи до нього очі, в яких заблисли іскри радісного дождання, але зараз і щезли загашені силою волі.

— Знаєш, що ціла твоя втека описана в газетах?

— Так? — мовив Панталаха ніби розчарований

— А так. Геть там народи про тебе читають, по всіх трактирнях та пиварнях раз у раз лише чути: Панталаха, Панталаха.

— А нехай собі балакають! — мовив сей і махнув рукою. — Що мене се обходить! Ніхто мені й цента за се не дасть.

— Отже власне помиляєш ся! — відповів усміхаючись ключник. — Власне вчора вечером сиджу у Нафтули, а там якісь три пани їдять вечерю і читають на голос твою історію. Кажу тобі, описали тебе, як Бог зна якого Картуша. Прочитали і почали говорити про тебе, яка то шкода такого чоловіка. Ну, втрутив і я своє слово, почав оповідати, що знаю тебе, як ти поводиш ся у вязниці і там далі. Слово по слову, дійшло до того, що завтра — ніби то сьогодні — маєш дістати буки. Глигнули вони по собі, далі один виймає срібного ринського і мовить до мене: „Прошу вас, пане, будьте такі добрі і дайте йому отсього ринського на пам'ятку від мене“. Хвилю я ва-

гував ся, а далі думаю собі: „Щож, добра душа якась сей панисько, нехай і так буде“. Він тимчасом завинув того ринського в папірець і дав мені його для тебе. На, маєш той подарунок.

Були власне у вході тюремного коридора. Ключник добув із кишені паперовий звиточок і розвинувши його подав Панталасі велику срібну монету.

— Паперу тобі не дам, — мовив усміхаючи ся Спориш, — бо паперу в'язням не вільно мати.

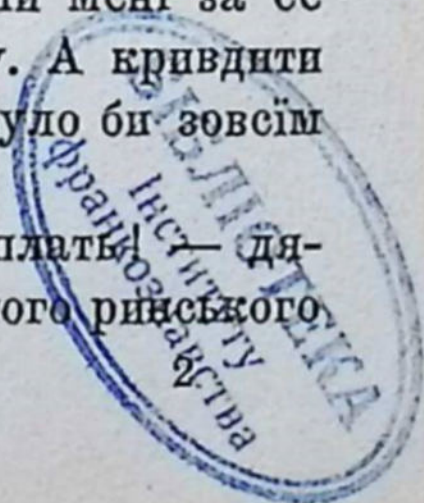
— Най йому Бог дасть здоровля, тому пану, за такий подарунок, — мовив радісно Панталаха, хапаючи з незвичайною захланністю срібну, трохи забруднену монету і ховаючи її за пазуху. — І вам дай Боже здоровле, пане ключнику, що ви були такі ласкаві і віддали мені сей подарунок. Інший певно був би сховав сього ринського собі, а про бідного арештанта був би й не подумав.

— Ну, се вже було би не гарно, — мовив Спориш з відтінком гордості. — А при тім, сказавши правду, я також скористав на тім, бо ті пани вчора зафундували мені за се аж дві гальби пива, ще й закуску. А кривдити тебе в такий тяжкий день, ні, се було би зовсім не по людськи.

— Біг заплать вам, Біг заплать! — дякував Панталаха, що одержавши того ринського

ПАНТАЛАХА.

72427

нараз немов зовсім перемінив ся, ожив, як коли би сам над собою не міг запанувати. Не вважаючи на ціле своє співчуте Спориш, бачучи сю зміну з такої мізерної причини, не міг обігнати ся від думок зовсім негідних для Панталахи.

— От, зараз видно злодійську жилку! — думав чесний ключник. — Скоро лише сей нещасливий гріш доторкнеть ся до його руки, зараз немов би чорт вступив у нього. Ну, тут даремні всякі упімненя. Кривого вже не напростує ніщо, хиба рискаль та лопата. А шкода чоловіка!

Панталаха тимчасом не то йшов, не то біг корідором о цілі два кроки перед ключником, очевидно сквапно йому було до своєї казні.

— А що, може принести тобі якого їдження за ті гроші? — запитав Спориш, відмикаючи колодку при дверех казні.

— Е, ні, — мовив Панталаха, — треба лишити на пізнійше, на казенку.

— І то радя — мовив ключник, впускаючи його до казні та замикаючи за ним двері.

— Чорта з'їси, заким мене побачиш у тій проклятій казенці! — буркнув Панталаха, чуючи кроки відходячого ключника.

III.

Хвилю стояв недвижний при дверех, блідий, з затисненими устами, вдивляючи ся десь у неозначений простір, з виразом якогось великого напруження на лиці. Нараз мов божевільний почав скакати по казні на одній нозі, крутити ся довкола, потирати долоні і перездразнювати то директора, то ключника, то себе самого. Потім з виразом комічної лютости прискочив до зачудуваного товариша своєї казні, одинокого, що міг тут помістити ся з ним разом, і захопивши його за плечі струснув ним напруго і крикнув:

— Хлопче, з'їм тебе!

— Такі-сте голодні? — з невинним видом запитав товариш.

— Не голоден, але тїшу ся! — відповів Панталаха.

— Тїшите ся? А то чим?

— Тим, що в тебе осячі вуха.

— А може на вас, буває, шальга напала, нанашку? — запитав парубчак. Се було його звичайне питанє, коли чогось не розумів.

— От дурень! — засьміяв ся Панталаха.
— Кождого по собі судить.

— Ну, то чогож так тішите ся?

— А ти цікавий знати?

— Цікавий чи не цікавий, але вже коли маєте мене з'їсти, то бодай хочу знати, за що тай через що?

— Чи бачиш його. Не досить поросятині, що її ріжуть, ще й питає, чи завтра Великдень.

Товариш витріщив на Панталаху свої великі, придурковаті очі і сидів мовчки, немов роздумував над тим, до кого властиво були вимірені ті остатні слова.

Був се двадцятилітній парубчак, але судячи по його поставі, можна було дати йому ледво п'ятнадцять літ — така миршава та мало розвита була вся його постать, таке дитяче лице і такий мало інтелігентний, вічно зачудований був увесь його вираз. Цілком відповідно до зверхньої постави розвятий був і його ум. Був се на пів ідіот, нездібний ні до якої праці, що вимагала якої будь напруженої та витреваллої духової діяльності, та натомісь похіпливий до сильних вибухів дикої пристрасти або до вчинків цілком бездумної та безпричинної жорстокости. Власне такий учинок завів його до тюрми на цілих двадцять літ: полишений сам

дома зі своїм молодшим братом він розрубав йому сонному голову сокирою. Від того часу минули вже чотири роки, які „дурний Прокіп“ провів у отсїй тісній казнї, не виявляючи анї туги за родиною, анї охоти до праці, але раз у раз зайнятий якимись дитячими забавками. Навіть на прохід на подвірє треба було випихати його силою — сам він ніколи не почував потреби вихилити ся зі своєї на пів темної нори.

Казня, в якій сидїв Прокіп, не даром звала ся „пеклом“. Була вона найгірша, найтіснійша та найневигіднійша в цілім закладї. Положена в сутеренї, в темнім кутї величезної будівлі, як раз обїк тюремної кухні, вона в літї була душна як правдиве пекло, а в зимї одна стїна звичайно була горяча, а дві инші мокрі. Освітлювало її лиш одно мале віконце, що виходило на північ, а затїнене було з заходу муром офіцини, так що від часу збудованя сеї офіцини соняшний промінь ніколи не заглядав до сеї нори. Давнійше ся казня служила за склад кухонної посуду, але коли побільшено „штанд“ арештантів у закладї, випорожнено й сю цюпку і впаковано в неї Прокопа на постійне замешканє, „поки бестія не здохне“. Правда, доси ся надїя не справджувала ся; Прокіп жив і був здоровісїнький, хоча, здавалось, анї не ріс тілом, анї не робив ся розумнійшим. Окрім Прокопа давано сюди звичайно

на короткий час такого арештанта, що вже за кілька місяців мав виходити на волю, в разі коли в його давній казні заняв його місце якийсь новий „цувакс“ з високим декретом; таке переселене дозорці називали гумористично: „дати на відхіднім покоштувати пекла“. Та тепер дано сюди Панталаху з тої причини, що ся казня лежала в самім осередку тюрми і подавала найменше змоги до втеки. Грубі на два лікті мури, грубими штабами оковані двері, вузке віконце з подвійною кратною, що виходило на подвіре зі всіх боків замкнене мурами будинків, склеплена стеля, за дверима корідор, по яким крім ключника всю ніч ходив військовий патруль, а в середині ніякісінських меблів крім двох тапчанів і залізної круглої печі, оперезаної грубими залізними штабами в місці, де прилягали до себе окремі часті, з яких була зложена піч, — отсе й усе окружене, що й справді дуже мало могло захопити до втеки.

Панталаха в кінці успокоїв ся і буркнувши щось сам до себе сїв на своїм тапчані, видобув хліб і сіль і почав їсти з таким апетитом, неначе виконавши не знати яку важку працю, або неначе хотів наситити ся на кілька день наперед. Потім видобув із кишені того срібного ринського і почав пильно обзирати його на всі боки. Його очи заіскрили ся живою радістю, і хоча зовсім не мав сантимен-

тальної вдачі, то про те в пориві горячого чуття притулив монету до уст і поцілував її кілька разів дуже сердечно.

Блиск срібла принадив Прокопа. Підняв ся зі свого кута і наблизив ся до Панталахи, ступаючи помаленьку, тихесенько, мов кіт на чатах. Очи витріщив іще більше, ніж звичайно.

— Що се маєте, нанашку? — запитав вишкіривши до Панталахи свої великі пожовклі зуби. Кождий старший чоловік був для нього нанашком, себто хресним батьком.

— Гроші, — відповів Панталаха.

— А хто вам то дав?

— Сьвятий Миколай.

— Сьвятий Миколай? Гі, гі, гі! А за що?

— Як то, то ти не знаєш, що мене сьогодні пани били? То сьвятий Миколай прийшов і повідав: „Ну, ну, Панталахо, не плач, небоже, і не бій ся нічого! На, маєш отсей гріш, він тебе виведе з сеї вязниці на вільність“.

— Ой, ой, так вам сказав?

— А ти думав, що як?

Прокіп стояв з роззявленим ротом обік сидячого Панталахи і не зводив очий із срібного гульдена, що його Панталаха уважно на всі боки обертав у руці, придивляючись йому очевидно з великим зацікавленням.

— Знаєте що, нанашку? — промовив на-решті несміло Прокіп.

— А що таке?

— Дайте мені той гріш.

— А тобі, дурню, по що?

— То таке гарне, буду ним бавити ся.

— От дурень! Хибаж ти не чув, що се не для забави, але на те, щоб із вязниці дістати ся на волю?

— Та-а-а-к? — з виразом розчарованя процідив Прокіп.

— А може й ти хочеш вийти відси на волю?

— На волю? Що се значить: на волю?

— Ну, до дому, дурню, до твого тата, чи хто там є у тебе.

— До дому? — скрикнув Прокіп з виразом перестрашу. — Ні, не хочу до дому. Там мене будуть бити.

— Ну, не хочеш, то не хоти, то й сиди собі тут каменем! — мовив Панталаха і почав помаленьку довбати шилом у гульдені. І не довго довбав. Бо по хвилині срібна монета під натиском шила розколола ся на дві половині, як коробочка, а в її виструганому нутрі показала ся звинена в кружечок тонесенька як волос англійська пилочка до різання зеліза.

— Ой Господи! — скрикнув Прокіп, що пильно придивляв ся тій маніпуляції, — а се що таке?

— Тихо будь! — остро мовив до нього Панталаха. — Хіба ти не чув, що се дар від сьвятого Миколая?

— Ага! — стиха прошептав зовсім переконаний Прокіп. — А се що в нїм у середині?

— То таке зіле — ключове зіле називається. Ти чув коли про таке зіле?

— Чув. А щож се за зіле?

— Кажу тобі, що ключове. Коли ним доторкнути ся до замка, то не треба й ключа, кождий замок отворить ся. Можна ним розкроїти зелізо, так як ножем хліб краємо.

— Йой! — скрикнув зачудований Прокіп, а потім усміхаючи ся мовив: — Ану, нанашку, розкрійте отсю піч!

— А ти думаєш, що не розкрою? Чекай лише, нехай ніч западе.

— Гі, гі, гі! То буде цікава річ! — радував ся Прокіп. — Я ще не бачив, як піч крають.

Тимчасом Панталаха виняв пилку з тої оригінальної схованки і відвернувши чимось Прокопову увагу в иньший бік, моментально віпхнув її в щілочку свого тапчана.

— Добряга Замеховський, — шепнув він. — Таки не забув мене. Нехай йому Бог дасть здоровле! Рад би я знати лише, що то були за панове, що так хитро вивели в поле отого тамоватого Спориша.

— Що ви там муркочете, нанашку? — запитав Прокіп знов обертаючи ся до нього.

— Говорю Отченаш до сьвятого Миколая за той великий дарунок. Слухай, Прокопе, — мовив по хвилі Панталаха, граючись у долонях обома половинками випорожненого гультена, — хочеш мати отсе?

— Хочу! — радісно скрикнув Прокіп.

— А зробиш те, що тобі скажу?

— Зроблю.

— Отже слухай. Поперед усього мусиш про все, що тут бачиш, мовчати як цень. Розумієш?

— Розумію. Мовчати.

— Се значить — нікому ані слова не мовити: ані кухареви, ані Споришови, ані нікому. Знаєш?

— Знаю.

— А в ночі маєш спати, хоч би тут у казні й не знати що діяло ся.

— Добре! Буду спати.

— А як би ти збудив ся і чув щось або бачив, то не кажи нікому нічогоїсьнько. Скажи: я не знаю, я спав, я нічого не бачив. Розумієш?

— Розумію. Не бачив.

— Памятай же собі. А як би ти хоч словечко сказав, то я прийду, витягну тебе з постелі і затащу просто до твого дому.

— Ні, не хочу до дому! — скрикнув Прокіп. — Там мене будуть бити. Волю тут сидіти і мовчати.

— Добре, гарно! — мовив Панталаха і погладив його по розчіхраній голові. — Сиди і мовчи, хоч би тебе не знати про що розпитували. Все кажи: не знаю, не бачив нічого, не чув нічого. А як будеш отак справувати ся, то дістанеш отсе!

І Панталаха мигнув перед Прокоповими зачудуваними очима срібною поверхнею внутрішнього вижолоблення обох половинок ґульдена.

— Дайте, дайте! — благав мало що не зо слізми на очах Прокіп, простягаючи обі руки до блискальця.

— Е, ти би хотів зараз! — мовив Панталаха. — Та бо ти ще не заслужив. Справуй ся добре сеї ночі, спи твердо, а завтра рано скоро встанеш, зазирни під подушку, то там знайдеш отсей дарунок. Розумієш?

— Розумію. Ай-яй-яй! Завтра! Тож то буде гарно! — скрикнув Прокіп плещучи в долоні.

Тимчасом Панталаха встав, наблизив ся до стіни, підскочив і захопивсь обома руками віконних крат, а потім на руках піддвигнув ся в гору, поки не доторкнув ся лицем до крати. Хотів бачити, чи швидко буде вечір. Тінь від сумежної офіцини закрила вже ціле подвіре; очевидно вечір був уже близько, хоча сумерки

не запали ще. А що се діялось десь у початку осені, то Панталаха в одній хвилі догадав ся, що мусить бути не дальше, як сема година.

— За годину будуть замикати, — мовив сам до себе, — значить ся, маю ще годину часу. Сього може й вистане.

Потім зіскочив на поміст і пішов до дверей. Притулив на сам перед очі, а потім вуха до отвореної візитирки — на коридорі тихо, лише десь далеко, на кінці коридора чути голос ключника, що балакає щось із вартовим жовнярем.

— Ага, сидять оба на паці, — муркнув Панталаха. — Се добре. Сьогодні на моє щастє нічну службу має Спориш, а він як наба лакає ся з вечера, то потім дріматиме всю ніч. Тай до того в ногах не міцний: хоч би й найтихше ступав, то я почую його. Ну, ну балакайте собі, — додав їдко, — я вже знаю, про що ви там балакаєте, собаки! Моїми буками зуби собі полощете! Але чекайте ви! Засніть лише в лиху годину, то вже я покажу вам, що вміє Панталаха! От би варто бути тут завтра рано і побачити ті їх пики, коли прийдуть до казні тай глип-глип: дурень є, а розумного чорти вхопили!

Засьміяв ся коротким, безголосим, грудним сьміхом, а потім відійшовши від дверей поліз просто під тапчан і давай там за чимось

нишпорити та шпортати по помості, по кобильницях, на яких лежали тапчанові дошки, та по щілинах у самій стіні, де штукатурка потріскала і повідставала від цегол.

— А ви чого там шукаєте, нанашку? — не виходячи з дива запитав Прокіп.

— Того, чого ти не загубив, — відповів закусуючи губи Панталаха.

— Скажіть, скажіть! — уперто жибонів Прокіп.

— А ти вже забув, що я говорив тобі перед хвилею? — мовив Панталаха.

— Що таке? — чудуючись запитав Прокіп.

— А те, що маєш мовчати, коли хочеш дістати отсе!

— Ага! — похопив ся Прокіп, ударивши себе долонею по устах. — Мовчу вже, мовчу!

І не зводячи очий із Панталахи бідний ідіот усів скулившись на своїм тапчані, мучачись з одного боку цікавістю, а з другого бажанем — одержати блискальце.

Від хвилі, коли його зловлено і всаджено до отсеї казні, Панталаха вже зачав думати про втеку, і не вдоволяючи ся самим думанем, почав збирати і ховати в своїй новій казні все, що яким будь способом могло пригодитись йому до виконання тої думки. Арештанти знали його вдачу і тямали також, чим йому найліпше можна прислужити ся. Тож коли хто з тих, що ходили „на сьвіт“ на роботу, знайшов який

шматок зеліза, дроту або бляхи і міг неспостережено сховати се при собі, ніс усе Панталасі. З таких шматочків він виробляв для цілого криміналу шила, ножі та ножки, а що йому видавало ся придатним, те ховав для себе. В хованю був майстер, і не вважаючи на часті ревізії в його казні, майже ніколи не можна було знайти в ній нічого.

Тим то й не диво, що протягом його двотижневого побуту в тій казні в звісних лиш йому самому схованках назбирало ся вже не мало шматочків усякого зелізя, яке він тепер повидобував і розложивши на тапчані почав переглядати оком досвідного майстра, міркуючи, що може йому придати ся для сфабрикування відповідної оправы до пилки. Вибрав нарешті досить грубу і міцну зелізну штабку, а встромивши її між зелізну піч і штабу, якою піч була оперезана, та напруживши всю свою силу, здужав сильно зігнути її в половині, так що утворила невеличкий лук. Тятивою того лука мала бути пилка, яку при помочи тоненьких а міцних мосяжних дротиків прикріпив до обох кінців штабки. По цілогодичній напруженій праці пилка була готова і Панталаха глянув на своє діло з виразом неописаної гордості й радости. Отсей маленький, на швидку склемежений, безформний предметець мав стати ся для нього ключем до свободи. О, колиб лише сим разом іще видобути ся звідси! Тепер

уже ні за що в світі його не зловлять! Тепер він має запевнені такі дороги та схованки, що все піде добре. Коби тільки на волю!

Скоро пилка була готова, кинув оком по казні, міркуючи, кудиб то сховати її. А нуж ключник вечером перед замкненем дверей захоче зробити в казні ревізію, як се трапляло ся досить часто! Всьміхнув ся побачивши на примурку під вікном пів бохонця хліба, власність Прокопа. Блаженний той дурень, що не здужає за день з'їсти навіть бохонка хліба! І він узяв хліб із примурка і почав уважно з усіх боків обзирати його.

— Се мій хліб! — несміло запищав Прокіп.

— Мовчи, осле! Аджеж не з'їм тобі хліба! — мовив остро Панталаха, розкроїв хліб півперек через мякушку, не краючи шкірки, віткнув у розкрій свою пилку, а потім стиснув хліб так, що дивлячись з далека ніхто не був би доглянув, що хліб був надкромлений таким робом.

— Бачиш, що я чиню? — запитав Панталаха Прокопа, що пожирав очима кожний його рух.

— Бачу, — шепнув той.

— А знаєш, що ти маєш робити?

— Не знаю.

— Скільки разів маю повторяти тобі се?
— гаркнув притишено але сердито Панталаха.
— Маєш мовчати, чуєш?

— Чую! Буду мовчати!

По кількох хвилях ввійшов ключник з лямпою в одній, а звязкою ключів у другій руці, оглянув довкола піч, тапчани, місце по під тапчанами, примурок під вікном, заглянув у гору до вікна, на стелю, ще раз окинув очима поміст і побажавши арештантам доброї ночі почав коло дверей бряжчати ключами та скрегінцати замками й колодками, замикаючи їх на два спусти. А Панталаха по його відході всьміхнув ся радісно, потер руки і скочив до примурка, щоб переконатися, чи досить іще лишилось йому від учора масла, доконче потрібного для смарованя пилки, щоб тим способом менше чутним учинити її скрегіт та писк. Спасибі Богу, масла було аж за надто! Все складає ся корисно.

— А тепер, Прокопе, підемо спати! — мовив по хвилі Панталаха. — І памятай собі, що я тобі наказував. Маєш мені всю ніч спати як забитий. Аби тут ясні громи били, то ти не повинен чути нічогісїнько. Чи може будеш іще що їсти?

— А можу їсти?

— Можеш.

— А... а... аджеж там у моїм хлібі ваше ключове зіле. А нуж з'їм його й трісну? — мовив

Прокіп з виразом невдаваної тривоги на своїм дитячим лиці.

— Тьфу! — скрикнув Панталаха. — Аджеж ти не з зеліза. То лише зелізо тріскає від того зіля. Чекай, я зараз вийму. На, тепер можеш їсти спокійно.

Поки Прокіп їв, помалу гризучи хліб і жвучи його немічними вилицями, Панталаха не роздягаючи ся кинув ся на свій тапчан, щоб проспати ся пару годин і набрати сил до праці, яка дожидала його. Швидко потім наївши ся заснув і Прокіп твердим сном.

IV.

Тільки що вибила одинацята. Ключник Споріш, набалакавши ся до сита з вартовим жовнярем пройшов ся здовж корідора, послушав, чи спокійно сплять арештанти в казнях, а переконавши ся, що все в порядку, знов засїв на самім кінці корідора на великій паці і почав дрімать.

На тій самій паці сидїв також у глибокій задумі, більше подібній до дрімоти ніж до філософського загублення, опертий на карабінї вояк. Патроль у тюремнім корідорі належала до найвигіднійших родів військової служби. Заведено її не що давно, перед кількома роками, з нагоди тюремного бунту. Та тепер про бунт у тюремних мурах не було й помишлїня, тим то й не диво, що фірери, коменданти патролі позволяли воякам утомленим вартою на иньших стійках, дрімать в корідорі і що патроль у корідорі вважала ся упривілейованим постом або,

як казали вояки, „ласкавим хлібом“. Вояк, поставлений сюди на варту, мав обов'язок пройти ся по коридорі пару разів, а потім міг сісти на великій паці під вікном і дрімати в тій позиції, тільки не лягаючи та не випускаючи з рук карабіна.

Чи довго, чи коротко дрімав ключник Споріш, — сього не був свідім. Йому здавало ся, що се не трівало й п'ятьох мінут, хоча на ділі минули добрі дві години. Нараз він прокинувся і зірвався на рівні ноги, стукнувши при тім голосно чобітьми о поміст, і протер очі. Що се було? Чи то ві сні, чи на яві він чув якийсь незвичайний шелест, щось немов легкий, ритмічний, хрипливий посвист, ніби журчане тоненького зубатого колісця якоїсь машини або хропінє якоїсь сонної, але не людської істоти? Грр, грр, грр! Споріш не знав, відки й як долітав до нього той згук, що міг значити, як довго трівав перед його пробудженєм. Почував лише якусь неясну тривогу в своєму нутрі. Ось він станув, напруживши слух і перехиливши ся на передгорішньою половиною тіла — слухав. Нічого не чути, ніякого шелесту, ніякого руху.

— Сон мара, Бог віра! — шепнув Споріш і перехрестив ся, а потім як мога найобережійше, ступаючи на пальцях та силкуючись не робити ніякого стуку своїми важкими чобітьми, подався здовж коридора. Зупиняв

ся біля дверей кожної казні, нахилив вуха і слухав. Нічого не чути, крім важкого, рівномірного сапаня сонних арештантів. Десь не десь сей або той хропе, — але сей звук зовсім відмінний від того, що доходив до його слуху ві сні. Зупинився в половині коридора і стояв довго, з десять мінут, недвижно, мовчки, запираючи в собі дух і дожидаючи, чи не повторить ся таємничий шелест. Але ні, шелест не повторився, лише з кута, в якому ключник дрімав перед хвилею, почуло ся нараз голосне, з присвистом хропінє. Се так патрулював вояк. Держачи обіруч притиснений до себе карабін він закинув голову в зад, опер її о стіну і сплячи твердо, з широко отвореним та до стелі зверненим ротом, хріп мов підрізаний.

— А, так! — промовив Спориш, почуваячи в душі значне успокоєнє, коли до його слуху долетіло отсе хропінє, — так ось відки долітав до мене той шелест! А я дурень подумав уже, що се Бог зна що таке! Тьфу на тебе!

І Спориш повагом, голосно стукаючи чобітьми, вернув на своє місце, обернув сонного вояка на бік, так щоб не хріп йому над вухом, а потім чуючи, що його морить сон, сїв знов на паку, похилив ся також головою до стіни і шепчучи щось — чи то молитву, чи

лайку тому, хто так не в пору збудив і наполохав його, — заснув по кількох хвилинах.

І знов минула добра година. Спориш спав твердо, але неспокійно, кидав у сні то руками то ногами, рушав вусами як заспаний пес, якому не дають спокою налазливі мухи, булькотав навіть крізь сон якісь незрозумілі слова, сопів, важко дихав, немов щось дусило його, але не будив ся. Нарешті з очевидною натугою, весь облитий потом прокинувся і сів на паці.

— Грр, грр, грр! — то був перший звук, що долетів до його слуху.

Оглянув ся на вояка, та сей усе ще спав на боці — ні, вояк не хропе! Протер очі, вщипнув себе в лице, аж йому сльози станули в очах...

— Грр, грр, грр! — чути раз у раз виразнісінько з темної безодні корідора. Се вже не хropіне сонного, ні! Се зовсім иньший гомін, більше металевий, більше дразливий для слуху. Що се може бути? Тихесенько спустив ся на поміст, станув без стуку, — гарчане все чути тай чути. Поступив крок, другий — іще чути. Розлягаєть ся виразно, пискливо, в прискоренім темпі, лише не знати, з котрої казні. Ще один крок зробив з найбільшою обережністю — а се що? Гарчане затихло. Тихо як тїнь посунув ся ключник здовж корідора від казні до казні, від дверей до дверей, що кілька

кроків поставкуючи, надслухуючи, запираючи в собі дух — тихо і мертво, не чути ані найменшого руху крім рівномірного віддиху сонних арештантів.

Ніби безтілесний дух, з виразом найбільшого напруження на лиці перейшов ключник увесь коридор від кінця до кінця — ніде нічого не чути, всюди сон, усюди супокій.

— Га, то хиба якась нечиста сила кпить собі з мене! — пробуркотів ключник. — Во ім'я Отця і Сина і сьвятого Духа, амінь! Згинь, пропадь, проклятий душе!

— Грр, грр, грр! — залунало нараз із глибини коридора — так досадно та виразно, що ключник мало що не впав на місці зомлілий із переполоху. Зблід увесь як труп, але коли по хвилині отямив ся і звернув ся в той бік, гарчанє вже затихло і найглибша тиша знов запанувала в темних челюстях коридора.

— В тім щось мусить бути! — промовив півголосом ключник і ще раз розпочав свій обхід від дверей до дверей, надслухуючи, ловлячи ухом та розріжнюючи кожний найменший шемріт. О розпуко! Знов не міг почути анічогісінько підозреного. Та про те не тратив надії, йшов чим раз дальше, а дійшовши до кінця коридора, вернув назад, зупинив ся біля одної з середніх келій і довго так стояв недвижний, напружений, чи не почуєть ся знов загадкове гарчанє. Та ні, не чути нічого!

Про дальший сон не було вже ані думки — навпаки, ключник робив собі гіркі докори, що за першим разом дав себе ошукати тій ніби то тишині і хто зна чи не прогавив яку відповідну хвилю. Ануж там готуєть ся знов який бунт? Ануж там у якій келії один із тих страшних злочинців замкнених тут дусить, ріже, мордує другого, а нещасна жертва в ряди годи захарчить під його руками? Ні, харчала, тай перестала, а тепер уже за пізно!

Та про те ключник чекав, надслухував дальше. Кілька разів йому здавало ся, що знов чує те саме гарчання. Він увесь тремтів від якоїсь невиясненої тривоги, але потім перекопував ся, що се була омана його слуху, надмірно роздразненого довгим напруженем. В такому стані кождей найменший шелест, хропін сонного арештанта, рух миши, що перебігала півперек корідора, випадковий стук деревляника, зіпхненого ногою сонного арештанта з тапчана на поміст, — кождей із тих звичайних шелестів та згуків тюрми, в якої мурах спить півтора тисячі людей і до яких він від давна мав нагоду привикнути, тепер видавав ся йому якимсь громовим гуркотом, у кождім чулись йому то кроки страшних убійників, що закрадають ся тікати з вязниці, то притишена праця коло виломлюваня крат або барикадованя тюремних келій.

Були хвилі, в яких бідний ключник майже напевно дожидав, що в найближшій секунді ціла вязниця рикне страшеним вереском, залунав ломіт та лускіт валених мурів, гук вистрілів, град проклять і лайок і все те, ціле пекло страховищ, упаде на його бідну голову, на його відвічальність. Але минала хвиля за хвилею, вязниця дрімала спокійно в обіймах нічної темноти, лише лампи серед навислих сутінок корідора моргали полохливо, а на супротивлежнім кінці, на паці чути було здорове, правильне сапане вояка, що спав у сидючій поставі, опертий плечима о мур а руками о карабін, на якого люфі опер також своє підборідь.

— Чи ж малоб усе те мені причути ся? Мав би то бути сон? — запитував сам себе ключник по довгій, даремній дожиданці, і вже хотів своєю звичайною важкою ходою рушити до паки, коли в тім мов грім із ясного неба, осььтут за його плечима, в одній із центральних келій розляг ся справді страшений, оглушливий гуркіт, немов би на зелізний поміст падав град величезного каменя. Ключник застив на місці, задеревів і не міг ворухнути ся. Хвилю було тихо мов у могилі, а потім залунав другий стук, немов би великим зелізним китлом ударено о дерево і при тім брязкотано кайданами.

— Дух сьвятий зі мною! — скрикнув ключник і перехрестив ся. Сим разом се вже не був сон, не був привид, бо й воєк на паці прокинувся і вже стояв випростуваний з карабіном на „презентірт“, хоча не тямлячи, що з ним діє ся і з зажмуреними очима, які кілька хвиль на дармо силкував ся відчинити. Що духу обернувся ключник, щоб дійти, відки походять ті дивовижні гуркоти, і в тій самій хвилині все йому вияснило ся.

— Се Панталаха! — скрикнув і вдарив себе долонею по чолі. — Се той проклятий злодюга знов якусь штуку придумав.

І не дожидаючи вже нічого більше ключник кинув ся до казні, в якій був замкнений Панталаха. По дорозі захопив одну з тих ліхтарень, що висіли на кілочках здовж стін коридора і мов миши моргали в пільмі підсліпуватими очима. З лускотом відімкнув двері і влетів до казні. Незвичайний вид явивсь його очам. На серед казні лежав перевернений до гори сподом верхняк залізної печі, заокруглений мов великий казан. Обік нього клячав дурний Прокіп, держачи в кожній руці по кусневи залізного обруча, яким піч була окована в сугавах. Долішня половина печи була відкрита і позівала темною, отвертою пащебою. Панталахи не було в казні. Ключник остовпів.

— А ти драбе що тут робиш? — ревнув він до Прокопа.

— Я... я... я, — пробулькотав Прокіп вибалушивши на нього свої великі, здивовані очі, широко роззявивши рота, немов би хотів щось сказати. Та в тій хвилі пригадав собі остру заборону Панталаха і сказав коротко:

— Я не знаю.

— Як то не знаєш? А звідкиж узялось отсе? — Ключник ногою показав на залізні предмети, розкинені по помості.

— Я не знаю, — відповів Прокіп.

— А де Панталаха?

— Я не знаю, — була все однакова відповідь.

— Брешеш, драбе! — гримнув ключник. — Ти мусів бачити, де він подів ся.

— Ні, я не бачив. Я спав.

— Спав? А щож робиш ось тут на серед казні?

— Я... я хочу спати, — відповів Прокіп і вставши лїниво ляг на своїм тапчані й зажмури́в очі.

Ключник був близький одуру. Мало хибло, а був би кинув ся на Прокопа і дав би йому в повній горячості покоштувати сили його п'ястуків та твердості ключів, яких цілий жмут держав у руці. Але по хвилі охолов. Що говорити з дурнем? І що він може знати? Аджеж Панталаха, збираючись утікати, чейже не говорив йому, куди й як думав виломлюватись. А при тім що тут було довго мірку-

вати? Розрізана і розбита піч виразно показувала одну одиноку дорогу, якою міг утекти Панталаха. Дверці від печі виходили на коридор і були защеПЛені з надвору. Очевидне діло, значить, туди він не міг видобути ся на волю. З печі мусів улізти до комина, а комином видрапати ся на дах. Певна річ, із даху двоповерхового будинка злізти в низ, а до того ще на вулицю, була не легка штука, але такий шалено відважний, зручний і багатий на всякі вигадки злодій як Панталаха чого тільки не докаже! То й ключник відразу догадав ся, що йому робити. Заким вискочив із казні, глипнув іще на постіль Панталахи — простирала не було. Зирнув і на Прокопову постіль — простирала також і місце застило.

— О, то хитрий пташок! — буркнув ключник. — Треба поспішати, щоб нам не вилетів доразу.

І ключник духом вискочив із казні, замкнув її на колодку, а потім полетів до вояцкої вартівні, що була зараз при вході тюремного будинка в партері на право. Крім дижурного капрала всі вояки спали преспокійно на причах.

— Патроль! Арештант утік! — закричав ключник стаючи в отворених дверех.

На той крик усі вояки посхапувались і похапали за оружє.

— Куди втік? — спокійно запитав капраль.

— Комином на дах.

— А давно?

— Ні, не давво, може перед десятьма мі-
нутами.

— Ну, то се нічого, буде наш, — мовив
капраль і обертаючись до вояків крикнув остро:

— Wache, habt acht!

Вояки вже стояли воружені в двох рядах.

— Половина піде сходами на дах за паном
ключником, а я з другою половиною на по-
двірє. Коли ще не втік із даху, або коли не
полетів як ворона, то тепер певно не втече.

Vorwärts, marsch!

V.

Ключник міркував зовсім вірно. Панталаха, порозрізувавши штаби, що оперізували піч, у найбільшій тихості здійняв верхню половину печі та поклав її на помості, потім уліз до печі, з печі до комина, а комином без особливої натури видрапав ся на сам верх. Та тут наскочив на несподівану перешкоду. Комин був прикритий з верха мурованим дашком, опертим на чотирьох сторчаком поставлених цеглах. Щоб вилізти на дах, треба було доконче виняти одну таку цеглу. Панталаха зробив се як найобережнійше, пильнуючи, щоб ані шматочок тинку не впав комином у низ. Здавало ся, що дашок може якийсь час стояти й на трьох цеглах. Узисканим отвором Панталаха виліз із комина, та се була штука дуже не легка. Вхопившись обома руками за ріг комина, він помаленьку витягав ноги з се-

редини. Вже був майже готов, коли в тім зне-нацька зачепив пятою о одну з трьох цегол, що ще підпирали дашок. Порушена цегла випала і коминовий дашок з глухим лускотом упав у низ до середини комина. Се був той пекельний гуркіт, що так переполошив ключника. Та він збудив у казні й Прокопа. Сей схопив ся відразу на рівні ноги, безтямно кинув ся на середину казні і спотикнувшись на поставлений там зелізний верхняк печі перевернув його й сам упав на нього, а при тім ухопившись руками Панталашиного тапчана, зіпхнув із нього поскладані там шматки зелізної штаби, що нею була оперезана піч і яку Панталаха перепилувавши в трьох чи чотирьох місцях, обережненько поскладав тут у гарнім порядку. Се й наробило того брязкоту, що зрадив ключникови місце, відки йшли всі ті нічні згуки та гримоти.

— Пропає я! — мовив Панталаха, стоячи біля комина і слухаючи гуркоту в низ звалених цегол. У його голосі була лише глуха резигнація — нічого більше, ані жалю, ані тривоги. Навпаки! Зараз у найблизшій хвилі в його душі блисла нова думка. Коло комина він у досвітнім сутінку побачив коминарську мітлу на довгім тростиновім держаку, звиненім у колесо.

— Се може мені придати ся! — блиснуло в його голові, і не думаючи довше він кинув

мітлу з даху на вулицю. Його невтомима уява вже малювала йому, як він, весь обмазаний саджею, з коменарською мітлою почерез плечі буде сьміло в півсумерку чимчикувати вулицею, ніби компнар до роботи, і так безпечно зайде до першої звісної йому криївки. І вже підбадьорений сею думкою він не стояв на місці. Зрадливий лускіт не зламав його енергії, не спаралізував сили волі, не змінив наміру.

— Тепер або ніколи! — скрикнув з дикою рішучістю і кинув ся бігцем здовж даху аж до того місця, де офіцина сліпим „огневим муром“ виходила на одну з бічних, глухих вуличок. Се була одинока дорога до свободи, хоча, ніде правди діти, дорога дуже стрімка та небезпечна. Та про те Панталаха не завагавсь ані на хвилю. По легкім спохові бляшаного даху збіг на сам крайочок, щоб побачити, де прибіта труба, що веде в низ від ринви. Знайшовши її він у тім місці приляг плазом на дасі лицем у низ і зміряв очима, як далеко йшла та труба від муру, що в тім місці опоясував тюремне подвіре та замикав його від вільного сьвіта. Прокляте! Ринва була віддалена від муру майже на два сяжні! Але Панталаха знав, що троха понизше вікон першого поверха здовж усього будинка йшов широкий ізимс. Тим ізимсом можна буде від ринви перейти на мур, а з муру вже якось видобути ся на вулицю. Щоб не мусів скакати з нього,

Панталаха захопив із казні два простирала, на яких можна буде вигідно спустити ся в низ із високого муру. І не вагуючи ся довго, не тратячи ані хвилі часу Панталаха перехрестив ся і обернувши ся лицем до даху вихилив ноги над роззявленою двоповерховою безоднею і почав помалу, обережно зсувати ся в неї, зависаючи цілим тілом у повітрі. Ані тіни не-певности не було в жаднім його русі, ані разу він не затремтів; здавало ся, що се люнатик, який ані крихти не почуває величезної небезпеки свого положення.

Та нараз він зупинивсь, опертий ліктями о ринву, а обома руками мов кліщами держа-чись вузеньких берегів цинкової бляхи там, де один її аркуш був злучений з другим. Нижня часть його тіла свобідно висіла вже в повітрі. Що се таке було? Чи йому причуло ся, чи він і справді почув ось-ось під собою, на горищі стук численних кроків і помішані, грубі людські голоси? Малаж би се бути погоня? Панталаха задеревів на хвилю, але швидко віднайшов свою рішучість. Заким знайдуть драбину, заким влізуть у віконце і видрапають ся на дах, то його вже не буде. Чорта з'їдять, заким побачуть його! А, значить, як мога швидше в низ! Коби лише дістати ся на ринву! Там уже все якось піде. Та в тій самій хвилі йому видалось, немов хтось здоровим ударом палкою в голову відбирає йому всю силу й при-

томність. В ухах йому зашуміло, перед очима забігали темні плями. Там у низу на подвір'ю чути було стукіт не менше численних кроків, шум голосів, швидко біганину та гомін. Нарешті саме під собою він почув зловіщий, радісний крик вояка :

— Ось він! Ось він! Бачите, он там, з даху звисив ся, хоче спускати ся по ринві!

— Ось він, ось він, ось він! — кликало чим раз більше голосів у низу.

— Стій там, анї не руш ся! — крикнув грімким голосом до Панталахи капраль.

— Думаєш, — відповів йому так само Панталаха, — що мені тут так легко стояти, як тобі там на землі, дурню один!

Значить, усьо пропало! Тепер уже анї думати про втеку, коли ті там у низу похопились та побачили його. Аж тепер затремтів Панталаха, не зо страху перед тим, що його жде за втеку, але з жалю за знівеченим зусилем, що так гарно почалось, а так по дурному кінчить ся. Якась сліпа лютість почала клубити ся в його душі; перший раз почув утому в сугавах, почув, що руки його трясуть ся, що ось-ось висмикнеть ся йому з пальців та слаба підпора, якої вони держать ся, і що його тіло звішене в повітрі гримне в низ на подвір'є на кам'яний поміст. Щось немов кліщами стисло його за серце, але й сим разом він не стратив притомности. Добуваючи остан-

ніх сил, опираючись ліктями о ринву, він почав звільна підтягати в гору звішене з даху тіло, поки не станув у ринві колінами. Тепер уже був безпечний, упасти не міг так легко. Та власне в тій хвилі відчинило ся неподалік вікно від тюремного піддаша, з нього блиснуло сьвітло ліхтарень, а в тім сьвітлі замиготіли люфи карабінів і показала ся на сам перед вусата голова ключника Спориша. Він в тій хвилі побачив Панталаху, що сидів на почіпки на крайочку даху. Панталасі видалось навіть, що чує шепіт молитви, якою та „гінча собака“ дякує Богу за те, що їй таки вдалось винюхати та догонити арештаита.

— Пес, пес! — шептав сам до себе Панталаха, і сліпа злість іще сильнійше почала приливати та клубити ся в його грудях.

— Панталахо! — крикнув майже благальним голосом ключник, вилазячи віконцем на дах і простягаючи руки до Панталахи, — бій ся Бога, чоловіче, що ти робиш? Чи не можеш уже спокійно відсидіти тої решти декрету?

— А вжеж не можу, коли тікаю! — відіуркнув понуро Панталаха.

— І що ти собі думаєш з тим утіканєм? Оди-нацять раз уже ти пробував щастя сею дорогою, і все тобі не вдає ся. Час би вже мати розум.

— Слухай, пане ключнику, — мовив Панталаха, все ще на крайочку даху, але підвівши ся на коліна. — Бачив ти коли, як хлопці

на сильце зловлять жовтогрудку, принесуть її до хати й пустять? Що вона робить? Летить що має сили до вікна і грим грудьми до шибки. Що вона тому винна, що шибка твердша від її грудий? Упаде майже без духа, полежить, відпочине, але скоро лише прийде троха до себе, зараз зриває ся на ново, облетить довкола хату тай знов грим до вікна. І так раз за разом, поки або сама не згине, або шибки не вибе. Знаєш що, пане ключнику! Підди лише та скажи тій жовтогрудці своє премудре слово час би вже раз мати розум!

— Алеж змилуй ся ти надімною, чоловіче, — скрикнув майже до болю зворушений ключник. — Хибаж я се від себе? Чи ж я би не рад, аби кождому було добре на сьвітї? Але що я пораджу? Служба не свій брат. Коли чоловік раз запряг ся, то мусить тягти.

— Скажи краще: Коли раз наняв ся за пса, то мушу бути псом від ніг до голови. Йди, йди, знаю я тебе! Я думав, що ти хоч у песій службі, а таки не перестав бути чоловіком. Але тепер бачу, що на тобі не лише песя ліберія, але що в тобі також песє серце!

Тимчасом з вікна слідом за ключником вилізло ще пять вояків із карабінами. Не маючи між собою ніякого коменданта крім ключника вони стояли на дасї мовчки й побоюючись, щоб у своїх тяжких чоботях не поховзнути ся по гладкім, споховастїм бляшанім дасї.

— Ну, Панталахо, — мовив ключник, не зважаючи на його балаканє, — що там нам перечити ся, ходімо відси!

— Йдіть собі про мене хоч і до чорта всі враз! — сердито крикнув Панталаха, — мені й тут добре.

— Що? Аджеж не думаєш хиба, що ще здужаєш утекти?

— Що я думаю, се вже моя річ, але се тобі кажу, що відси не рушу ся. Тут мені добре.

— Чи ти здурів, чоловіче, чи що тобі таке? — крикнув ключник, виведений із терпцю сим безглуздим і безцільним упором, — але щож ти тут будеш робити на дасі?

— Вже я знаю, що буду робити, — відповів Панталаха.

— Ну, ну, не роби дурниць! — обізвав ся поважно, спокійно й рішучо ключник, — ходи сюди, підемо до казні! Вже я вставлю ся за тобою перед директором, щоб тебе за се не карали надто остро.

Сей аргумент, що мав заохотити Панталаху до підданя та уступленя з небезпечного становища на крайочку даху, вплинув на нього як раз противно. Згадка про кару, яка без огляду на те, чи мала, чи велика — неминуче ждала на нього за вчинок сеї ночі, разом з думкою про таку соромну невдачу була для

Панталахи тим, чим острога для сполошеного коня.

— Чорта з'їси, старий псе! — крикнув попадаючи в злість. — Чорта з'їси, заким мене побачиш у своїй проклятій казні.

— Алеж Панталахо, бій ся Бога, що ти говориш! Отям ся, вспокій ся! Ходи до нас!

— Ні, ходи ти до мене! — кричав Панталаха встаючи на ноги і випростовуючись, так що вояки розставлені в низу аж очі позажмурювали зо страху, думаючи, що сей божевільний ось-ось утратить рівновагу і впаде в низ коміть головою. — Хочеш мене мати, то ходи сюди! На, бери мене! Стрібуї!

І Панталаха простягнув руки до ключника, не роблячи ані кроку на перед.

— Ну, і щож, — мовив простодушно ключник, — коли сього хочеш доконче, то добре, піду до тебе. Не думай, що злякаю ся.

І ключник справді з цілим супокоєм і рішучістю поступив пару кроків наперед по дасі в напрямі до Панталахи. Та в тій хвилі вояки зупинили його.

— Ні, пане, — мовив один із них. — Чи не бачите, що се чистий безум? По що вам нещастя? Позвольте лише нам, ми його зараз зловимо як пса на зашморг.

— Ага, прецінь ти злякав ся, стара собако! — кричав Панталаха до ключника, ба-

чучи, що сей не йде до нього. Слів вояка, вимовлених пошепки, він не міг зрозуміти.

— Панталахо, — мовив ключник, — іще раз тебе прошу, Богом сьвятим заклинаю, не роби дурниць! Ходи!

— Піду, як мене відси поведете або понесете, — з диким завзятем говорив Панталаха.

— Ну, що там за торги такі? — кричав з низу капраль. — Чому не берете його?

— Коли не хоче дати ся добровільно! — крикнув один вояк.

— Але ми зараз будемо мати його в руках, — додав другий.

— Дідька лисого, не мене! — відкрикнув Панталаха.

Тимчасом один із вояків, звинний як білиця Гуцул, вернув по драбині на піддаше і привіс відтам довгий і міцний шнур, на яким розвішувано до сушеня випране арештанське шматє. Сей шнур вояки зложили в зашморг подібний до того, яким ловлять коний у полонині, і по короткій нараді почали розходити ся по дасі, з ріжних боків півколесом з далека обступаючи Панталаху. Вчинили се головню в тій ціли, щоб розірвати його увагу, щоб не міг знати, відки впаде на нього фатальний зашморг. А сам шнур передано одному найсильнійшому й найзручнійшому воякови, який ішов по дасі, держачи його на поготові, але так скрито, що навіть соколине око Панталахи

в сутіни не могло добачити засідки. Він знав лише, що щось воно йому грозить і що той маневр вояків має метою обскочити та захопити його особу. Хоча на своїм небезпечнім становищі він чув себе нетикальним, то все таки се маневроване вояків іще дужше розлютило його.

— Ну, щож, ти старий псе! — кричав він до ключника, — не йдеш сам до мене, але думаєш зловити мене якимось підступом? Богом тобі присягаю ся, що пуста твоя робота. Краще дайте мені спокій і йдїть собі геть відси, коли не хочете дійти зо мною до якого нещастя.

— Алеж Панталахо, — вговорював його ключник, — аджеж ти розумний чоловік, не дитина, і знаєш, що се не може так бути, що ми не можемо вернути без тебе. Краще піддайся добровільно.

— А коли мені не хоче ся! Коли підете відси геть і тамтим у низу велите віддалити ся, то я може ще надумаю ся й верну, а як ні, то ні.

— Чи ти збожеволїв, Панталахо! — скрикнув ключник, не на жарт обурений тою безличністю арештанта, що сам завинив і ще сьміє ставити якісь умови. Та в тій хвилі вояк уоружений зашморгом, наблизивши ся до Панталахи на кілька кроків, станув і блискавичним рухом закинув на нього шнур.

— Га! — ревнув Панталаха, та більше не міг крикнути нічого. Зашморг ухопив його за шию і вояк другим прудким рухом затягнув вузол і стиснув йому горло так, що Панталасі відразу сперло дух у груди.

— Пусти! — хрипів він до вояка, хапаючи обома руками за шнур і силкуючи ся звільнити поперед усього зашморг на шиї.

— До мене! До мене! Держіть! — кричав вояк, широко розставивши ноги і ховзаючись по дасі.

Та заким вояки здужали прискочити і вхопити свого товариша, вже Панталаха що сили торгнув за шнур, вояк стратив рівновагу і покотив ся по спохові даху. Рівночасно стратив рівновагу й Панталаха, і оба супірники з одним проразливим окриком злетіли з даху і гримнули на подвірє. Панталаха впав лицем до помоста і розтріскавши собі голову відразу став небіжчиком. Натомісь вояк упавши боком на його тіло, крім вивихнення лівої руки та значного перестрашу не поніс ніякого ушкодження.

— Во імя Отца і Сина і сьвятого Духа — булькотів він устаючи та стогнучи, — а то злодюга!

Хоч і як не до сьміху було воякам установленим рядом на подвірю, сьвідкам тої сцени на високім дасі та в повітрі, то все таки деякі нехотя зареготали ся з нервового передра-

знення, почувши ті слова свого товариша, майже чудом уратованого від смерти. А коли переконалися, що йому майже зовсім нічого не сталося, запанувала в їх крузі велика радість, а капраль обіцяв уратованому неминучу похвалу за такий смілий учинок. На трупа Панталахи ніхто не звертав уваги. Що значив якийсь там злодюга? І так їх за багато на світі. Туди йому й дорога! Лиш уратований вояк, не можучи ще отямити ся зо страху, прискочив до скривавленого трупа і копаючи його раз по раз люто чобітьми в бік, у груди то в плечі кричав за кожним разом:

— А ти злодюго! А ти розбійнику! На маєш! маєш! маєш! Щоб знав, як утікати другий раз!

Тимчасом увесь кримінал був заалармований звісткою про втеку Панталахи і про страшний випадок на дасі. Довкола трупа Панталахи зібрали ся стражники, вояки, навіть не мале число арештантів із тих, що мали привілей свобідно ходити по подвірю. Прийшов нарешті й директор, киваючи головою та розводячи руками.

— Но, Панталяха, — мовив він зупинивши ся над окривавленим, теплим іще трупом, — відіш, чого-с се доробіль! Я ті повідаль: сед тихо! Я то пророковаль, же се с тебою зле

скончі. А ти заєдно своє! Маш тепер, я ті тему не вінен!

Прийшов на кінці, злізши з даху, також ключник Спориш, блідий, холодний і безтямний, і довго, довго вдивляв ся в кроваве, до непізнання розторощене лице Панталахи. На тому лиці лиш очі, обдерті з повік, величезні й непорушні, бачилось, гляділи на нього з виразом безмежного страху і якогось страшеного, кровавого докору. В його вухах раз у раз іще гучали сердиті слова Панталахи: „Я думав, що хоч у песій службі, та таки не перестав бути чоловіком. Але тепер бачу, що на тобі не лише песя ліберія, але в тобі також песе серце!“ І бідний ключник затремтів усім тілом. Кілька разів силкував ся відвернути очі від страшеного виду того лица, але не міг. Щось немов приковувало його до того трупа, до тих страшних очий. Аж коли на розказ директора два арештанти взяли трупа на носилки і понесли до тюремної трупарні, минула ся й змора, що дусила Спориша і він зітхнувши глибоко та перехрестивши ся пішов до своєї служби.

VI.

Першим завданням тої служби було: вислідити, яким способом доконав Панталаха тої своєї остатньої втеки. Директор поспішив до трупарні, щоб бути присутним при роздяганю трупа, а ключника післав зробити ревізію в казні.

Був імлистий і понурий ранок, у казні було ще майже зовсім темно. Та про те Прокіп по відході ключника не лягав уже спати, але сївши на серед казні бавився дзвонячи порізаними кусниками штаби о верхняк печі, що лежав перед ним обернений до гори крисами. Нараз пригадав собі щось, кинув шматки штаби і схопивши ся з помоста плеснув у долоні та кинув ся до своєї постелі, застромив руку під тверду солом'яну подушку, подібну до грубої, чотиригранної паляниці, і почав пильно нишпорити під нею. Як же врадував ся, коли

під подушкою справді знайшов обі половинки розрізаного і випорожненого срібного ринського, що їх положив там для нього Панталаха! Аж підскочив з радості, а його вибалушені очі заіскрились як у kota. Сів на тапчані і почав дзвонити тими блискучими цяцьками одною о другу, пускав їх щоб катуляли ся по помості і як дитина плескав у долоні, коли срібні плитки описували по дошці гарні слимаковаті закрути та колісця.

Бавив ся так досить довго, та нарешті його занудила одностайність тої забави, а жолудок почав допоминати ся свого права. Була вже осьма; арештантам по иньших казнях роздавали снідане — рідку горохову зупу. Покинувши оба срібні кружечки на тапчані Прокіп притулив лице до візитирки і надслухував, чи швидко кухарі наближать ся до нього. Знав бідолаха, що йому його порцію дають звичайно на самім остатку, коли зупи в кітлі вже давно не стало і кухарі другий раз уже піділляли теплою водою гущу з недоварених горошин та лущини, що була на дні, і розбовтали се при помочи великого мідяного черпака. Правда, поки в казні жив Панталаха, подавали сюди снідане та обід на сам перед; арештанти дбали про свого майстра, догджували йому, то вже розуміеть ся, що й дурний Прокіп при сьому мав ся добре. Але бідний ідіот мав коротку память, забув, що Пан-

талахи вже нема в казні, не знав і не цікавий був знати, що стало ся з ним; почував лише голод та нетерплячку, чому се не приносять сніданя?

Хвилю стояв тихо притулений до дверей і слухав; далі почав хрупотіти зубами і гарчати як пес, чуючи, що арештанти, разносячи сніданє, не кваплять ся до нього і розмовляють щось голосно на корідорі. Нарешті що сили почав гримати п'ястуками й ногами о двері. Якийсь час ніхто не озивав ся і не приходив, от тим то Прокіп не переставав гримати до дверей чим раз сильнійше. Та нараз забряжчала колодка, заскреготав замок, застукали залізні ретязі при дверех казні, і Прокіп мов опечений відскочив від дверей. Вони відчинили ся і ввійшов ключник Спориш у товаристві ще одного дозорця.

— Чого гримаєш? — суворо запитав Прокіпа Спориш.

— Я... я... ні — відповів Прокіп кулячи ся, ніби для одержання ударів. — Я... я... сплю.

— Спиш? А хтож так до дверей гуркоче?

— Та бо я... я хочу їсти.

— А наїв ся-б ти смоли горячої, тумане! — крикнув другий дозорець. — Повісити тебе варто, а не їсти тобі дати. А не міг ти в ночі отак загримати до дверей, заким той злодій штаби на печі поперерізував?

Спориш тимчасом кинув оком по казні і в першій хвилі побачив два срібні кружечки, покинені на Прокоповім тапчані. Вхопив їх, оглянув і весь задеревів; від разу пізнав половинки того самого срібного ринського, який він учора дав Панталасі, від разу догадав ся звязку сього ринського з утекою Панталахи.

— А се що? — запитав Прокопа, показуючи йому кружечки.

— Се моє! — крикнув плаксиво Прокіп і простягнув руки до блискучих цяцьок. — Віддайте мені, се моє!

— Твоє? А відки ти маєш се? Хто тобі се дав?

Прокіп станув широко роззявивши рота, не знав, що відповісти на се питанє. Пригадав собі острый заказ Панталахи і тремтів при самій думці про те, що сей „нанашко“ може виконати свою страшну погрозу, значить, може якимось чудом винести його з отсих мурів і занести до дому родичів, де його били, поштуркували та морили голодом і де йому було далеко гірше, ніж тут у криміналі.

— Говори, хто тобі се дав! — крикнув йому над самим вухом дозорець і скріпив своє питанє сильним бухняком, виміреним у Прокопові плечі.

— Йой-йой-йой! — запищав Прокіп, скулив ся як уперед і заккрив лице руками.

— Ну, скажи, скажи, хто тобі се дав, — мовив лагідно Спориш, знаючи, що строгістю від сього ідіота нічого не дібе ся. — Скажи, не бій ся, нічого тобі за се не буде.

— Ага, не буде? — хлипаючи промовив Прокіп.

— Я-ж тобі говорю, що тебе навіть пальцем не торкну ся.

— Е, ви, я вас не бою ся, — мовив ідіот осьмілившись ласкавістю Спориша.

— Ну, а когож ти боїш ся?

— Панталахи.

— Панталахи? А щож він може зробити тобі?

— Візьме мене звідси і занесе до тата.

Оба дозорці розсьміяли ся на такий доказ.

— Га, га, га! Чи бачив хто, чого сей дурень боїть ся! — мовив дозорець. — То иньший утікає звідси, щоб дістати ся до дому, а сей боїть ся, щоб його хто не викрав із криміналу та не заніс до дому.

Але Спориш промовив поважно:

— Ну, ну, не бій ся, дурний, Панталаха вже тобі не зробить нічого.

— Ага, не зробить? А ви по чім знаєте, що не зробить? — мовив Прокіп обтираючи слюзи рукавом.

— Бо його вже нема на сьвітї.

— А деж він?

— У трупарні.

— А він там що робить?

— Що має робити, лежить. Хиба не знаєш, що впав із даху і забив ся на смерть?

— Е, а може він іще й з трупарні втече?

Знов засьміяли ся дозорці над дурнотою Прокопа, але Спориш знав, що з ідіотом треба говорити його мовою, і мовив далі поважно:

— Не бій ся, звідтам уже не втече. Ще сьогодні придуть дохторі, відріжуть йому голову, руки, ноги, ну, а без них то як же він утече?

Прокіп витріщив очі на ключника, мов не міг зразу няти йому віри, а нарешті захитав ся голосно.

— Гі, гі, гі! Будуть різати Панталаху як кабана! І живіт йому розпорють?

— І живіт розпорють.

— Гі, гі, гі! А мене пустять подивити ся?

— А вжеж, а вжеж! Я сам тебе поведу. Лише скажи мені, хто тобі дав отсе?

Прокіп немов засоромлений похилив лице до землі і закрив очі рукавом.

— Я... я не знаю.

— Говори до дурня! — скрикнув дозорець, виведений із терпцю тим глупим упором.

— Чомуж не скажеш відразу, що Панталаха?

— Ну, скажи, скажи! — мовив Спориш.

— Панталаха дав, правда?

— Панталаха.

— Ну, так, то добре. А за що він дав тобі се?

— За що? За ні за що. За те, щоб я спав у ночі.

— Ага! А не казав тобі, щоб ти нікому нічого не говорив?

— Казав.

— А не казав тобі, відки він дістав сю забавку?

— Казав.

— А відки? — запитав цікаво ключник. Він тремтів при самій думці, що Панталаха міг сказати отьому дурневи, що дістав того ринського від Споріша. — Ну відки він дістав її?

— Від сьвятого Миколая.

— Що? Від сьвятого Миколая?

— Ну, так, — мовив осьмілений Прокіп. — Сьвятий Миколай прийшов до нього і мовить: „Не плач, Панталахо! Били тебе пани за те, що ти втікав. Маєш ось тут ключове зіле, воно тобі всі замки відчинить, і ти знов утечеш“. А Панталаха прийшов до казні дуже веселий. На сам перед хотів мене з'їсти, а потім розколов се на дві половинки і видобув відтам ключове зіле.

— Якеж то було зіле?

— О, гарне! Таке синеньке, а тоненьке, а довге, довге. Тут у тім лежало скручене. А потім Панталаха мовить до мене: „Дам тобі

се, але щоб ти вночі спав; нехай тут і громи бють, не сьмієш пробудити ся. І щоб ти не знати що чув або бачив, то не сьмієш чути ані бачити нічогісїнько“.

Спориш відітхнув свободнійше. Очевидне діло, Панталаха не зрадив його перед Прокопом. Дурень нічого не знав про те, що се він дав злодієви того ринського, значить, можна буде вийти чистим із сеї поганої історії. Бідний ключник аж дебелів, скілько разів подумав, що як би не обачність Панталахи та не тумановатість Прокопа, то історія з тим ринським могла-б була навести на нього велику біду, втрату служби а може навіть і кримінал. З облекшеним серцем випитував отже Прокопа далі, що робив Панталаха вечером, що робив уночі, як утікав. Та швидко показало ся, що Прокіп дуже мало знав про се все.

— Вечером нанашко Панталаха скакав на одній нозі, потім поліз під тапчан і знайшов там щось, потім лазив на вікно, потім майстрував щось, потім краяв мій хліб, але не їв, а потім... потім я заснув і не чув уже нічого більше.

— Ну, а не мовив тобі Панталаха, — запитав Прокопа другий дозорець — який то сьвятий Миколай дав йому те ключове зїле?

— Який сьвятий Миколай? — повторив дивуючись Прокіп і витріщив очи. — Сьвятий

Миколай, то що в церкві на образі намальований..

— Ну, а відки він узяв ся тут?

— Сього не знаю. Прийшов.

— А коли-ж то він дав се Панталасі?

— Як його вибили, тоді йому дав.

— А не мовив тобі Панталаха, як виглядав той сьвятий Миколай?

— Не мовив нічого.

Ясне діло: від Прокопа годі було дізнати ся щось більше. Почали дозорці ревідувати казню, перетрясати сінники, заглядати до кожної шпарки, до кожної щілинки, і справді їм удалось повіднаходити багато всяких металевих предметів: бляшок, дротиків, штабок, шматочків міді і т. и. Але нічого такого, що моглоб навести на який дальший слід. Усі від давна знали, що Панталаха не лише працює в шлюсарській „лябаторні“, але також у казні виробляє різні предмети, то й ніколи не забрано у нього при ревізях дрібних та нешкідливих предметів, так що й тепер дозорці не здивували ся, познаходивши їх стілько в його схованках.

Утомивши ся безплотною шуканиною вже забирали ся до виходу, коли в тім Прокіп, що підчас усеї ревізії скулений і недвижний сидів на своїм тапчані, нараз ісхопив ся й заступив дорогу Спорішеви простягаючи до нього обі руки.

— А ти чого хочеш? — запитав його ключник.

— Віддайте мені те... моє! — мовив Прокіп.

— Що тобі маю віддати?

— А тото... таке гарне, що мені дав Панталаха.

— Іди, безуме! — сердито буркнув Спориш. — Аджеж мушу показати се директорови.

— А він мені віддасть?

— Або я знаю?

— А... а... але ви прецінь обіцяли мені віддати, — відповів Прокіп.

— Ну, щож із того, що обіцяв, коли не можу.

— Але я вам за те оповів, що мені сказав Панталаха! — мовив Прокіп підносячи голос.

— Се ти добре зробив, — мовив Спориш, — але я не можу тобі віддати отсього. Бо бачиш, коли се Панталасі дав сьвятий Миколай — розумієш? — то треба се показати попови, щоб він пізнав, чи се на правду від сьвятого Миколая, чи може Панталаха так брехав.

— Коли-ж бо я не хочу показувати попови! — закричав Прокіп. — Не хочу попови! Піп мені не віддасть, ще й язик уріже. Не хочу попови. Віддайте мені! Се моє!

— Іди геть! — крикнув виведений із терпцю дозорець і захопивши Прокопа за плечі

штовхнув його так сильно до середини казні, що бідний ідіот, спотикнувшись о зелізний обруч, усе ще розкинений на помості, впав з розхрещеними руками на лице і розквасив собі ніс до помоста. Заверещав як дитина, та поки встав, уже двері казні були замкнені.

Він прискочив до візитирки, верещачи з болю й лютости:

— Віддайте мені! Віддайте мені! То моє!
І товк кулаками до дверей.

— А не будеш ти там тихо? Хочеш, щоб я прийшов до тебе з тріпачкою? — крикнув у відповідь йому дозорець із корідора.

Прокіп затих — обтираючи рукавом кров, що капала з носа. Тюремна тріпачка була йому надто добре знайома і він не хотів коштувати її солодощів. Заціпив зуби, щоб не плакати, а в його голові почали миготіти безумні плями пімсти.

— Ага, одурив мене! — гарчав Прокіп грозючи п'ястуками до дверей. — Чекай, я тобі покажу!

Аж зубами заскреготав і босими ногами о поміст затунав з лютости.

— Що я йому зроблю? — воркотів сам до себе, сюди й туди нипаючи по казні. — Візьму сокиру і розрубав йому голову. Так, нехай попамятає Прокопа! Або ще ліпше: як будуть варити в кухні кашу в тім великім кітлі, а він буде стояти обік, набираючи огню

до люльки, а я тихенько-тихенько зайду з заду, вхоплю його за ноги тай бух до кітла. Ха, ха, ха! Нехай варить ся! А яка буде каша смачна, заправлена Споришем! Або ні, візьму його, як буде спати, звяжу за ноги тай повішу стрімголов на банти. Нехай у димі коптить ся як свиняче сало. Або розпечу в кухні гачок, а скоро він прийде, а я розпеченим гачком штурк йому в очи!

Його вбога фантазія гуляла по ріжних нетрах та любувала ся тими жорстокостями, недбаючи про те, що вони в його положеню були всі неможливі. Ті думки були йому розривкою; за ними він забув дійсність, забув те, що перед хвилею так боліло та дратувало його. Ще слъози тремтіли на його віях а на носі не обсохла розмазана кров, а душа його вже заспокоїлась і перейшла Бог зна до яких посторонніх предметів. Та якась лиха доля не дала зовсім загоїтись та заступитись його душевній рані.

Не минула й година, коли казня знов відчинила ся і в дверех показав ся Спориш. Його образ від разу відновив у Прокоповій душі весь біль і всю ненависть. Він німо, але з виразом дикої злоби з підлоба глядів на ключника.

— Ану, вставай і забирай ся відси! — крикнув Спориш.

— Куди? — буркнув Прокіп.

— Марш до кухні. Тут мусять майстри направити піч. Ану, живо!

В кухні порались чотири кухарі, декретові арештанти, народ веселий і жартливий. Вони почали розпитувати Прокопа про пригоди минулої ночі, а його глуповаті оповідання ввели їх у добрий гумор. Бачучи сліди крові на Прокоповім лиці один кухарь запитав його, що се в нього таке, і Прокіп сердито розповів про свою пригоду зі Споришом, про те, як ключник обдурив його, забрав йому таке ладне блискальце, дарунок Панталахи, і ще й пхнув його так, що він розбив собі ніс.

— Бійте ся Бога! — скрикнув з гумористичним жахом один кухарь. — І він мав Бога в серці, щоб отак скривдити тебе!

— І не хотів тобі віддати того, що твоє? — допитував другий.

— Не хотів! — крізь сльози мовив Прокіп.

— Іди до директора та поскарж ся на нього! — радив третій.

— А може ліпше до самого прокуратора! — поправив четвертий. — Прокуратор старший від директора.

— Не хочу до директора! — плаксиво відповів Прокіп. — Директор не добрий! Директор до казенки посадить.

— Так, синку, так! — піддержував його один кухарь. — Плюй на директора! До прокуратора вдайся! Той тобі догодить.

— Не хочу до креператора! — скрикнув Прокіп, у якого слово „креператор“ вязало ся зі словом „креперувати“ і значило щось нечувано страшне та грізне.

— І я так кажу! — мовив другий кухарь. — Сам собі справу зроби! Або то ти не потрапиш? Щоб ти собі з таким ключником не дав ради?

— Морду йому набий!

— Очи йому видри! — піддав другий.

— Візьми його за одну ногу, другу приступи і розідри його на двоє, як жабу, — підправив третій.

Прокіп слухав з роззявленим ротом і дивувався, як се йому нічого подібного перед тим не прийшло до голови. Наївши ся він почав ходити по просторій, на пів темній кухні, цікаво зазираючи в кожний кут, випитуючи про значіне кожної, найзвичайнішої річи і одержуючи на кожде питанє від жартливих кухарів найдивоглядніші відповіді.

— Ай-яй-яй! — закричав нараз Прокіп сплеснувши в долоні, побачивши на лавочці дві сьвіжо зарізані гуски, з яких одна мала бути спечена для пана директора, а друга зварена на росіл для хорих у тюремнім шпиталі. — А се що таке?

— Хиба не бачиш, що бузьки? — мовив один кухарь.

— Бузьки? А вони що тут роблять?

— Прилетіли до нас у гостину.

— Ей, не правда! — мовив усміхаючись

Прокіп. — Адже я знаю, що се гуси.

— Так? Знаєш? А в такому разі мушиш знати, що їм належить ся.

— Що... що... їм належить ся? А щож їм належить ся?

— Маєш зараз тут сісти і скубти.

— Добре! — радісно мовив Прокіп. — Я люблю скубти. Але піре буде мов.

— А по що тобі піря, роззяво?

— Буду бавити ся.

— Чи ти стік ся? А хтож пірем бавить ся?

— Ну, то я не хочу скубти.

— Але скуби, скуби! Дістанеш піря скільки захочеш, можемо тобі навіть із піря борщ ізварити.

— Ні, не хочу з піря борщу, — рішучо відповів Прокіп, скубучи гуску. — Але пірце собі візьму. Я так гарно вмю пірцем бавити ся! Воно так ладно грає!.. Мене нанашко Панталаха навчив. Ай, то буде чудово!

Аж над вечером піч була окована і Прокіп обскубши гусей та проспавши ся в кухні вернув до своєї казні.

VII.

У своїм самотнім покоїку на другім поверсі одної старої камениці, положеної біля вузької та брудної вулиці не далеко Бригідок*) ключник Спорш кинув ся на своє старе крісло і похиливши голову на груди сидів так довго в німій задумі. Сумерки вже западали, а в його вузькій, голій кімнатці, що виходила вікном на тісне та глибоке як криниця подвір'я, було вже на пів темно. Від самого полудня, коли на цілу добу став вільним від служби і покинув мури в'язниці, чув себе якимсь не своїм, а чим ближше до вечера, тим дужше зростав його неспокій.

Розуміть ся само собою, що страшна пригода минулої ночі зробила на нього дуже сильне вражіння, тим сильнійше, що був собі

*) Так називає ся львівська тюрма при Казимірівській вул., колишній монастир монахинь ордена св. Бригіди.

чоловік наскрізь чесний, у яким служба й військова карність не здужали заглушити чисто людського чуття, а надто склонний до задуми й меланхолії, вразливий більше, ніж се годилося чоловікови, що мусів заробляти на хліб насушний сповнюванем „песьої служби“.

Ах, та тюремна служба! Те вічне дозороване людей як череди, вічне лажене по кишенях та пазухах, вічне ревідоване, нишпорене, надслухуване та ходжене на пальцях! Вічне підглядане тих здичілих, споганених зопсуетем, пристрастями або духовою хворобою лиць, підслухуване розмов цинічних або роздираючих своєю страшенною простотою! Вічне віддихане важкою, затроєною атмосферою тюрми, затухлих стін, темних корідорів і вонючих, перелюднених казень! Вічне слухане обопільних оскаржень, дрібних та тим нікчемнійших доносів, лайок та проклять! Вічний вид повзання перед властю, сцен брутальної самоволі, топтання людської гідности там, де тої гідности не раз лишилась лиш маленька іскорка, яку-б одначе лагідним подувом можна ще було роздути на живе, гарне полумя! Ах, та проклята тюремна служба!

Спориш чув себе глибоко нещасливим майже від першої хвилі свого вступлення в сю службу, чув себе й сам в'язнем, засудженим без вини на досмертну в'язницю, і з тим самим важким та болючим почутем отсе вже

двацять літ двигав своє ярмо. Бо й щож мав робити на тім божім сьвітї? Взятий до війська від рілі, вислужив при лінії одним тягом дванацять літ, не маючи ніяких звісток із дому. Коли вернув у своє село, не застав уже родичів при житю і довідав ся, що батько перед смертю наслідком якоїсь лихої пригоди був змушений продати половину ґрунту. Другу половину засїв молодший брат Споришів; вона обіймала всього-на-всього шість моргів немудрої підгірської землі. Що з тим робити? Брат у розмові зі Споришом натякнув про поділ, але Спориш знав добре, що сей натяк був зроблений майже зі слізки на очах: не уста братові, але судорожно перекривлені обриси лица, тремтячий голос і слізки затемнені очі говорили виразно:

— Оба будемо жебраками!

Спориш зрозумів ту мову без слів і обіймаючи брата мовив:

— Бідний брате, знаю я, що в тебе на душі! Не потребуєш говорити мені більше. Бачу й сам, як тяжко ти бідуєш і на тих шістьох моргах, а щож то ще було би на трьох! Але щож ти собі думаєш про мене? Чи ж мав би я сумліне обдирати тебе й твоїх дітей? І на що придав ся б мені твій ґрунт? За час дванацятилітньої військової служби відвик я від праці на рілі, а тепер бачу, що воно й добре так стало ся, бо на чім же тут і робити?

Знаєш що, лишай ся сам на тій батьківщині, і нехай тобі Бог помагає, а я піду звідки прийшов, буду далі вік свій збувати в цісарській службі.

І мовлячи се втиснув брату в жменю всі гроші, які в часі своєї військової служби наскладав був на своє нове господарство, цілих чотириста ринських, а сам спакував свої вбогі манатки, пішов знов до військової коменди і замельдував ся, що хоче служити другу капітуляцію, себто других дванацять літ. А що був у службі пильний і точний, чесний і загальнолюблений, що мав особливий дар власне до виучування свіжо набраних рекрутів військової муштри без звичайного в тих часах мордованя та катованя, то прийнято його радо, авансовано на фірера, а потім навіть на фельдфебля. Так вислужив Спорш других дванацять літ.

Тимчасом його брат не викараскавши ся з нужди вмер, дрібні діти розійшли ся по світі. Батьківщину розшарпали чужі люди, — що було чинити старому, вислуженому воякови? До ніякої фахової праці не був здібний, до женячки не мав анї охоти, анї літ уже, анї відповідних засобів, — трафилась йому урядова служба, служба тюремного дозорця, ось він і прийняв її хоч і нерадо — прийняв, бо не було в чім вибирати.

Від тої пори минуло двацять літ. Спорш постарів ся, посумнів. Виходячи з тюремних

мурів, зі служби, оминав людей, пересиджуючи цілими днями в своїй одинокій кімнатці на другім поверсі, або, коли позволяла погода, відбуваючи далекі марші за місто, в поле, в ліси. Тут лише віддихав вільнійше, напоював зір і серце красою природи. А вечером ішов до Нафтули, сїдав сам один у темнім закутку і мовчки випивав кухоль пива. Хозяйка, у якої жив і яка варила йому їсти, не докучала йому своїм товариством, от і мав Спорш досить часу віддавати ся своїм думкам, а ті думки чим далі тим більше робили ся сумні й понурі. Згадував свою молодість уже майже забуту — тепер вона видавалась йому щасливою, хоча на ділі була зовсім не блискуча. Згадував довгі літа військової служби, важкі труди, мізерні пригоди, переважно на варті спомину, дрібні секатури старшини, дрібні радощі і великі смутки та турботи з дрібних причин. Згадував нарешті довгі літа своєї тюремної служби: ніби непереривна сіра та холодна хмара перелїтали по над ним усї ті літа.

— Страчене жите! Песе жите! — зітхав ключник і почував чим раз більше обридженя до того життя й до себе самого.

Та сьогодні особливо ті прикрі почутя змогли ся до високого ступня. Кроваве, розто-рощене до непізнання лице Панталахи ненастанно стояло перед його очима, сверлюючи його ну-тро якимся страшеним докором, бунтувало

кров у його жилах, відбирало йому спокій, апетит, пообідний сон. Хоча був голоден, то то про те засівши в полудне до стола не міг їсти нічого, а сам вид мяса доводив його мало що не до зомління.

Та найтяжшим, найбільше кровавим доктором шуміли в його вухах остатні слова Панталахи: „Я думав, що на тобі лише песя ліберія, а тепер бачу, що в тобі також песе серце“. В першій хвилі ті слова не дуже зворушили Спориша, радше заболіли його, як несправедливий закид. Та коли Панталаха впав із даху, коли з його розторощеного лица смерть заглянула в очи Споришови своїм небрежливим, грізним зором, тоді ті слова збудили в його душі зовсім інший, далеко глибокий відгомін. А сей відгомін протягом цілого пополудня не втихав, а гудів на тисячі тонів, міцнів як віщун недалекої бурі.

Бо й справді, за щож погіб такою страшною смертю Панталаха? За те, що рвав ся до втеки. Та хибаж се така велика провина? Закон не вважає її ніяким злочином, але хиба якимсь дрібним переступом, а навіть варварський „домашній порядок“, що панує в тюрмі, хоч карає його остро, то про те не карає смертю. І щож би було стало ся, як би Панталаха був утік? Чи потерпів би хто через се яку шкоду? Ні! Бо коли би Панталаха захотів був лишити ся в Галичині, то певно швидко його знов би

зловлено і посаджено в тюрмі. А колиб йому було вдало ся втекти за границю, розпочати жите серед иньшої обстанови, то хто знає, чи не був би ще з нього виробив ся чесний і пожиточний чоловік. А коли й ні, то був би собі згинув без нього, був би пропав без вісти. Чи ж мусів доконче він, Спориш, так або инакше, на старі літа вмочити руки в людській крові, взяти на свою душу людське жите?

О, так! не було ніякісїнького сумніву — він і ніхто иньший, лише він був винен смерти Панталахи. Аджеж се він у своїй засліпленій глупоті дав йому в руки знаряд, який у руках Панталахи сам немов напрошував ся, щоб його ужити на виконанє нового пляну втеки. Погроза „казенки“ прискорила те виконанє. І зовсім не полєкшало на сумлїню в Спориша, коли якийсь голос шепнув йому, що прецінь же він не знав того, що в тім нещаснім срібнім ринськїм була схована пилка. Тай не в тім його головна вина, що показав ся занадто добродушним, але в тім, що безпосередно потім показав ся так глупо та безцільно жорстоким. О, бож він пригадує собі, що думка про можливу пробу втеки Панталахи мигнула в його голові зараз у першій хвилі, коли крізь сон почув тоненьке гарчанє пилки, що перерізувала зелїзні штаби. Треба було в тій хвилі роздумати сю справу по людськи, сказати собі самому: „Ну, щож, пробуй, бо твое положенє

справді важке, я не буду тобі ставати на перешкоді. Міг заснути спокійно, твердо, і не чути нічого так само, як не чув вояк. Навіть той стук у комині та брязкіт у казні Панталахи міг витолкувати воякови як щось зовсім звичайне й невинне — і Панталаха мав би досить часу для втеки. А коли б рано була викрила ся його втека, то ключникови та вартовому воякови крім дрібних неприємностей, протоколів та упімнень не було би нічого стало ся. А за те Спориш не був би мав на сумління смерти чоловіка!

Тай ще якого чоловіка! Злодій, злодій! — говорять усі здвигаючи плечима. Споришеви не лишила ся навіть така вимівка. Занадто глибоко зазирнув він у душу того чоловіка, щоб не пересвідчити ся, що під грубою корою зопеутя крили ся в його душі багаті золоті жили чесних і людських почувань, сильної волі й енергії. Чим дов довше роздумував Спориш, тим більшу пошану для Панталахи збуджувало в ньому поперед усього власне отсе хоробливе, еґзальтоване бажанє свободи, той дивний одур, що попихав сього чоловіка на очевидну загибель, до найрозпучливіших кроків. Аджеж із таких людей при иньших обставинах виробляють ся славні воєводи, генерали та герої, винахідники нових стежок, що ведуть цілі народи до побід і слави!

— А все таки я сповнив лише свій обов'язок, алярмуючи сторожу та гонячи втікача, — шептав у ньому якийсь голос.

О горе! Сей шепіт не то що не успокоїв його, але навпаки, відригнув ся в душі як безконечна гіркість. Він почув сором за своє людське вство, що дало себе знизити в ярмо власне такого обов'язку.

— Пес, пес! Так, Панталаха мав рацію! — зітхнув Спориш, і не дожидаючи вечері пішов до Нафтули. Та й тут він не запопав ніякої пільги. Засївши в своїм звичайнім куточку він підзорливим оком озирає ся довкола, чи люди не показують на нього пальцями; прислухував ся, розмовам, чи не згадують про нього. Панталаха справді й сьогодні був темою всіх розговорів: його втека і смерть були описані в газетах, були великою новиною дня. Наперекір своєму сподіваню ключник почув голоси симпатичні для помершого — здавало ся, що всі забули про його крадіжки, — в пам'яті лишили ся лише його ненастанні шалені пориви до свободи, що нарешті були причиною його смерти, його сьмілість та теніяльність у винаходженю способів до втеки. З другого боку ніхто не осуджував сторожі ані ключника — сповнили свій обов'язок. При однім столі зроблено навіть складку для вояка, що разом із Панталахою впав із даху та лишив ся живий.

Все те зацікавлювало і по троха навіть успокоювало Спориша. Та коли потім вернув до дому, чув, що не засне в ночі і лякав ся своєї власної постелі: йому здавало ся, що в нічній пільмі знайде обік себе холодного, кровавого Панталаху з розторощеним лицем і з величезними, обдертими з повік очима. Наважив ся не лягати спати і цілу ніч просидіти в кріслі, а тільки над раном лягти на сон, коли ясне сонце порозгонює кроваві мари.

Але і в кріслі дримаючи він не міг знайти супокою. Пручав ся, кричав; раз його кидало в холодну дрож, то знов обливав ся потом. Найменший шелест перемінював ся в його сонній уяві на остре, свистюче гарчанє, і при тім відголосі він за кожним разом зривав ся мов опарений.

VIII.

Спориш мав нічну службу. Замикаючи на ніч тюремні казні він зайшов і до Прокопової цюпи, тої самої, відки перед добою втік Панталаха. Прокіп лежав на своїм тапчані, лицем обернений до стіни, і якось сердито загарчав побачивши Спориша. І коли ключник стоячи на серед казні підняв у гору лампу оглядаючи стіни, а потім схилив ся і заглядав по кутах по під тапчани, як се було його обовязком, Прокіп неспокійно кидав ся на своїм місці, то знов кулив ся як кіт, що готує ся до скоку. В очах ідіота меркотіла скажена ненависть. Але Спориш не звернув на се уваги. Що значив для нього німий гнів ідіота супроти тих невідступних думок та гризот, що клубили ся в його нутрі та підгризали його супокій?

Позамикавши казні Спориш відітхнув свободнійше і попрощавши ся з другим ключником,

що доси від учора мав дижур, лишив ся сам у корідорі. З вартівні власне заводжено сюди нічну сторожу, і Спориш пройшов ся по корідорі, поки капраль на місці дав воякови півголосом відповідну іструкцію.

З трівогою й неспокоєм дожидав Спориш сеї ночі. Якесь темне прочуте говорило йому, що вона не буде спокійна, що тут, на тім місці, де ще перед добою жив і з такою силою волі напинав ся Панталаха, мусять бути найсильніші й найсвіжіші згадки про нього та сліди його зусилля. Спориш, старий вояк, не вірив у духів та в привиди, і не з того боку бояв ся якихось прикrostий. Він бояв ся власного нутра, власної душі, розстроєної вчорашніми вражіннями та рефлексіями. Бояв ся сну і постановив собі не спати всю ніч, ходити по корідорі, балакати з вартовим вояком і в загалі робити що можна, щоб не допускати собі до голови ніяких зайвих, важких думок.

Та ба, ся постанова не зовсім удалась йому. Вояк поставлений на варті був простий селянин, новобранець, отяжілий, мовчазливий і трохи тупий та не говіркий. Утруджений цілоденною муштрою він у ночі хотів спати і тому ледво пів години додержував компанії Споришеви, терпеливо слухаючи, що сей оповідав йому про свою військову службу, та лишедесь колись втручуючи від себе одно-друге слівце. Нарешті він по просту попросив Спо-

риша, щоб дозволив йому передрімати ся пів години, бо його сон ломить. Бідному ключникови ніщо було й діяти. От він засїв на паці, як тої памятної ночі, коли тікав Панталаха, і мовчки вдивляв ся в чорне гирло корідора, завидливо зиркаючи часом на вояка, що тут же обік нього, опертий на карабіні заснув майже в одній хвилині.

Так минуло може з десять мінут мертвої, сонної тиші, коли в тім нараз Споріш затремтів, підняв голову і напружив слух, широко витріщив очі і навіть відчинив уста. Що се було? Чи злуда уяви, чи... чи...? Споріш не важив ся доснувати до кінця сеї думки і слухав заперши в собі дух.

— Грр! грр! грр! — розлягав ся найвиразнійше в сьвітї по цілім корідорі тонкий, свистючий скрегіт англійської пилки, що ріже зелізо. Кілько мінут сидів Споріш мов закам'ялий, не рушаючи ся з місця, ловлячи вухом і устами й усею своєю істотою ті фатальні згуки. Нічого не думав, нічого не відчував у тій хвилі, анї страху, анї тривоги; можна би навіть сказати, що був спокійний, хоча був се спокій радше колоди, ніж сьвідомого чоловіка.

Аж по кількох мінутах того мертвого супокою настала реакція. Жива сила прокинула ся в Споріші. Напруго кинув ся на своїм місці, зірвав ся на ноги, хотів крикнути, хотів за щось ухопити ся руками, бігти кудись, кли-

кати підмоги, і почув, що все його тіло обілляне холодним потом. Але й се розворушенє трівало лише недовгу хвилю. Отямив ся, не скрикнув, але зирнувши на вояка, що спав преспокійно, вспокоїв ся й сам потроха і почав збирати розпорошені думки.

Що се могло бути? Прислухав ся ще раз, уважно, пильно — таки так, нема ніякого сумніву! І сим разом се не що иньше, як те, що було позавчора. Хтось англійською пилкою ріже залізну штабу! Хто се може бути? Очевидно, що знов якийсь арештант, якому замануло ся попробувати подати ся слідом Панталахи. Чи подуріли ті люди? Спориш запитав сам себе, що йому робити в отьому випадку? Чи розбудити вояка? Але що pomoже йому вояк? Ліпше піти й переконати ся, де се, в котрій казні хтось працює так завзято? Хвилево навіть у ключниковій голові мигнула думка дати спокій і лишити втікачеві-арештантові волю, нехай собі тікає куди знає! Але службова привичка таки взяла верх. Ступаючи на пальцях він пішов здовж корідора, вухом слідячи та міркуючи, відки се міг видобувати ся той підозрений скрегіт? Ідучи він навіть усміхав ся. Видно, що не Панталаха працює, але якийсь партачина! Невправне вухо, невинна рука! Панталаха вмів ловити вухом кожний найдрібніший шелест на корідорі і зараз переставав — видно, що роблячи своє діло в повні

панував над усіма силами свого ума, не почував ані тривоги, ані зворушення, ані неспокою. А сей увесь затопив ся в своїм занятю і вже ні на що більше не зважає, нічого не чує. Цікава річ, чи почує бодай, як буду відмикати колодку! О, се вже певне, з такою обережністю він далеко не забіжить!

Так міркуючи ключник звільна посував ся корідором. Але чим далі йшов, тим більше щезав його хвиловий супокій, тим сильніше морщило ся його чоло і затискались уста. Щож се? Скрегіт, бачилось, уходив перед ним чим раз далі в гллуб корідора. Ключник розміркував собі був зараз із першого разу, в яких казнях сидять такі пташки, по яких можна би надіяти ся проби втеки, але тепер переконував ся, що його міркуване було хибне і ві всіх тих підозрених казнях було тихо, мов маком засіяв. А гарчане чути було раз у раз, виразне, прискорене, монотонне, мов металічне цвїркотане сверщка в шпарці під прищичком.

Помаленьку, мов привид, наближав ся Спорш до казні, з якої позавчора перший раз почув був таке саме зловіще цвїркотане. Зближав ся не вважаючи на якийсь внутрішній опір; потер рукою чоло, немов би хотів відігнати якусь налазливу а безглузду думку. Алеж се не може бути! Алеж се нісенитниця, щоб і тепер той дзоркіт міг походити з тої самої казні! Аджеж у ній нема нікого крім Про-

копа, а сей ідіот анї пилки не має, анї поводити ся з нею не вміє, анї не має охоти нї потреби пилувати штаби! А про те голос виразнісінько показує власне на сю казню. Спориш наблизив ся до самих дверей, приложив вухо до стїни — так, не було сумнїву, з отсеї казнї видобувало ся зловіще гарчанє, розходило ся виразно, нїби хто острими остями шпигав Спориша в груди. У ключника волосє зїжило ся на голові, дух захопило в грудях.

— Боже! Се Панталаха! — без волї й відома простогнав він півголосом — і в тїй хвилині таємничий скрегіт затих.

Не тямлячи сам, що й по що чинить, Спориш з гуркотом і стуком влетїв до казнї. Казня була пуста, все в нїй було в порядку, лише безмисні, вибалушені очі Прокопові поглядали на ключника з кута, з тапчана.

— А ти що тут робиш? — крикнув на нього Спориш, не того, щоб чогось дізнатись, але по просту того, щоб почути людський голос.

— Я... я... сплю, — мовив загикуючи ся Прокіп.

— А ти не чув нїчого?

— Нїчого, нїчого.

Спориш стояв блідий як труп. Сьвітло ліхтарні, яку держав у рудї, падало скісно на його лице та надавало йому страшенний, мервецький вираз. Не знаючи, що почати далї,

Спориш кинувсь уважно оглядати штаби на печі, крати та окупи при вікнах і дверех — ніде ані сліду пилованя. А прецінь же те гарчанє трівало так довго, було таке виразне, що оманю не могло бути ніяким сьвітом. З тяжким серцем, згорблений і похилений ніби під якоюсь великою тяготою вийшов ключник із казні, замкнув її і повільним кроком віддалив ся, що хвиля стаючи й надслухуючи. Та гарчаня вже не було чути. Вся решта ночі проминула спокійно.

Спокійно! Те що сеї ночі діяло ся в душі Спориша, було подібне скорше до бурі, що валить усякі забори і вириває дерева з корінєм, ніж до спокою. В пам'яті старого вояка під впливом внутрішньої грижі та нев'ясненої події віджилл всі віруваня та Бог зна коли чувані оповіданя про духів та привидів, якими кормила його молодість пережита під сільською стріхою, яких і потім у війську наслухав ся не мало. Те, що до недавна відскакувало від його здорового розуму, здорової вдачі та чистого сумління, мов від сталевого щита, тепер штурмом здобувало становище і не знаходило відпору. Спориш не сьмів уже сумнівати ся, що чув надземний голос, що се Панталашина рука виконувала те гарчанє, що се дух Панталахи покутує на місці своєї передчасної смерті і мстить ся на своєму вбійці. Стоячи на кінці корідора Спориш у-перве зі смертель-

ною трівогою зирнув у його бездонно глибоке, темне гирло, немов лякаючись, що на тлі тої темноти в найближшій хвилиночці побачить якийсь страховинний привид, що всю кров у його жилах відразу зітне на щирій лід. За кожним шелестом дрозж його пробирала, а все таки сто разів страшнійшою від усякого шелесту була для нього та мертва, глуха тиша, що залягала вязницю. Навіть вояк, сплячи біля нього на паці, не хропів, але віддихав так тихо й нечутно, що переляканий Спориш наблизив вухо аж до його лица, бо в одній хвилі йому в душі мигнула думка, ануж той вояк, почувши те зловіще гарчання, тут таки вмер із переполоху? Та коли по кількох годинах вояк пробудився і Спориш запитав його, чи він не чув чого, вояк преспокійно відповів:

— Ні, Богу дякувати, не чув нічого.

— Бійся Бога, Споришу, чоловіче, а ти як виглядаєш? — крикнув другого дня рано один дозорець, приходячи до служби.

— Що? я! А як же маю виглядати? — мовив Спориш зміненим, розбитим голосом.

— Як з хреста знятий! — мовив дозорець і аж руки заломав. — Згорбився, лице твоє пожовкло, очі запади глибоко в голову. Що тобі сталося?

— Алеж нічого, нічого! — мовив Спориш махаючи рукою. — Так тобі здається. Мені нічого не хибув.

Дозорець здвигнув плечима і покивав головою.

— Алеж ти хорий, ледво на ногах держиш ся! Трусиш ся як у лихорадці, в тебе горячка! — говорив дозорець, старий військовий товариш Спориша.

— Ну, Бог з тобою! Що тобі сниться! Пек-запек! — відмовляв ся Спориш, силкуючись усміхати ся. — Ще на правду віпреш у мене, що я хорий. Ні, кажу тобі, що я здоров. То... так лише, я не спав у ночі. Просплю ся по обіді і буде мені зовсім добре.

І поспішною ходою він віддалив ся, немов стараючись уйти від допитливих очей старого товариша. Розуміє ся, що про свою нічну пригоду він нікому не згадував ані словом. Бояв ся, щоб його не висміяли. Зрештою чекав, що скаже другий ключник, який по ньому держати ме слідуєчої ночі дижур у тім корідорі.

ІХ.

Слухай но, братіку, — питав якимось несьміло і з якимось заклопотанем Спорш слідуєчого дня другого ключника, що власне закінчив свій 24-годинний дижур у тім корідорі і передавав йому ключі, — слухай но... чи ти сеї ночі... теє то... буває... не чув нічого?

— Де?

— Ну, тут, у казнях?

— У казнях? А хіба що я мав чути в казнях?

— Ну, не знаю... Але власне про те я й питаю тебе, чи не чув... що будь?

— Не чув нічогосінько. Або що? Ти може чув щось?

— Я? Алеж нічого!

І Спорш сквапно віддалив ся, уникаючи дальших запитань. Але видно було по нїм, що якась тривога присїла його і не давала йому

спокою. Хитав ся на ногах, ходив як сам не свій, обминав людий, а коли не міг обминути їх, то або мовчав, або відзивав ся уриваними зворотами, збував запити півслівцями, або ні з сього ні з того починав говорити щось не до річи, немов би його дух був зайнятий чимось зовсім постороннім і далеким.

Се було таки правдою. В душі у Спориша панував один образ — могутній, що пожирав усі иньші — Панталаха. Ославлений злодій не вмер, він жив у душі в Спориша і там вів далі своє ремесло — помалу, але ненастанно цигукав та перепилював одну за одною ті живі нитки, що вязали Спориша з життям.

Немов хробак підгризав він корінці його духової істоти. Тепер, коли його годі було замкнути в казні, запроторити до казенки або засадити до праці в „лябаторні“, коли він зробив ся незримим та невловимим, його сила побільшала безмірно і всякий опір супроти неї був даремний.

Та про те слова другого ключника мигнули Споришеви мов слабкий промінчик надії. Ага, сей у ночі не чув нічого! Може й я не почую! Може те вчорашнє було таки оманною, походило з горячки, з безсонниці! Але в душі щось шептало йому, що ся надія зрадлива, що страшний гість знов у ночі навідаєсь до нього, знов дасть йому почути ся. Коли Панталаха

лиш його взяв собі на зуб, то що має давати почути себе комусь иньшому?

В часі вечірного обходу по казнях Спориш якось несподівано кинув оком на Прокопа і аж затрусив ся зо страху.

Лице ідіота було страшенне, мало такий дикий, на пів кровожадний я на пів переляканий вираз, що ключникови аж мороз пробіг по тілі. Пригадав собі людове віруванє, що діти й звірі бачуть нераз духів тоді, коли дорослі люди не бачуть нічого. Чи ж мав би й Прокіп?.. Але ні, ні, то не може бути! Та про те ключник не мав сьмілости анї словечка промовити до Прокопа, лише вилетів із казні мов облитий окропом і ледво міг тремтючими руками позамикати колодки та ретязі.

Скінчивши обхід по казнях ходив якийсь час по корідорі, силкуючи ся до руху, дожидаючи, що буде далі. Не було нічого. Та ледво зупинив ся на кінці корідора супротивним від того, в якому стояв вояк, коли нараз почув ся новий зловіщий гаркіт:

— Гррр, гррр, гррр!

Прошиблений неописаною трівогою ключник видав із грудий глухий окрик і пуетив ся що духу бігти в супротивний кінець корідора, до вояка, що щось там нишпорив у своїй торністрі. По його окрику гарчанє зараз утихло.

— Чу... чули? — питав майже без духу Спориш вояка.

— Що таке? — відізвав ся байдужно вояк, обертаючись до нього лицем.

— Як то що таке? Хибаж ви не чули?

— Що я мав чути? Не чув нічого.

— А... а... те... знаєте, таке — гарчане?

— Гарчане?

Вояк витріщеними очима видивив ся на Спориша як на чоловіка, у якого не всі дома.

— Алеж тільки що... перед хвилиною... от так: гррр, гррр, гррр! — ледво дух переводячи толкував Спориш.

— Добре, добре, буду вважати! — мовив вояк, щоб як будь закінчити розмову, очевидно дійшовши до висновка, що ключник десь троха над міру закропив ся.

Сеї ночі одначе гарчане вже не повторило ся, і вояк, що не спав усю ніч, не міг дочути ся нічогісінько. От і не диво, що в душі проклинав Спориша на чім сьвіт стоїть, а рано в рапорті досолив йому твердячи, що був п'яний, що безпідставно алярмував сторожу і балакав щось таке, чого годі було й зрозуміти. Бідний Спориш, покликаний до тюремного директора, щоб витолкував ся, та не хотячи признати ся до своєї тривоги перед духом Цанта-лахи, звиняв ся тим, що був невиспаний, що

в нього горячка, в якій йому часом причував ся всяка всячина, і просив, щоб на пару днів увільнено його від служби, поки не поздоровшає. Тюремний лікар справді потвердив ненормальний стан Споріша, велів йому держати діету і часто заживати хініну, а директор дав йому відпустку на три дні, бо по думці лікаря слабкість зовсім не була грізна і в короткім часі повинна була минути ся.

З заціпленими зубами і з темною злобою в душі вийшов ключник із тюремного будинка і зімнявши в долоні лікареву рецепту кинув її до рова,

— Дурень! — пробуркотів він. — Має пульс, прислухає ся до грудий і плечий, і думає, що пізнав хворобу. А що діє ся в душі чоловіка, про се анї не питає!

По трьох днях Споріш вернув до служби — на вид успокоєний, але на самім ділі лиш ослаблений та вичерпаний ненастанною тривою, ненастанним неспокоєм, невідступними привидами. Освоїв ся з ними, чув, що вже ніщо не вирве його з рук Панталахи і піддав ся своїй долі. Знав на певне, що найближшої ночі знов почує з тюремної келії той проразливий скрегіт, а про те щось тягло його до тої келії, бажав як найшвидше почути те, що недавно проймало його такою тривою; був як той стратенець, що зі смертельною тривою та при тім і з нетерплячкою дожидає відчитання засуду.

І не помилив ся в своїх прочуваннях. Найближшої ночі Панталаха знов дав себе чути своїм звичайним способом, хоча за весь час Спорішевої неприсутности ніхто нічого не чув у корідорі. В тім часі перестали вже ставити військову варту в корідорі, то й ключник був сам серед голих стін. Хвилю слухав страшного гарчання, мов окаменїлий, але нараз смертельний переляк обхопив його, він кинув ся до виходу і впав до військової стражниці з безпам'ятним криком:

— Панталаха! Панталаха!

В одній хвилі всі вояки посхапувались і обскочили ключника, що хитав ся на ногах і був блідий мов труп.

— Що стало ся? Що там таке? — допитували його гуртом, але Споріш не міг вимовити ані слова. Блудними очима водив довкола, заломлював руки і порушував устами, але голосу з них не міг видобути ніякого.

Військова сторожа рушила на корідор — у казнях панувала цілковита тиша. Ключник, якого два вояки вели по під руки, киванем голови показував на казню, з якої втік Панталаха; його дроз при наближеню до неї свідчила, що власне та казня була причиною його переляку. Взяли від нього ключі, відчинили казню, капраль і ще три вояки ввійшли до середини, перешукали все, зревїдували до голого

тіла переляканого Прокопа, але нічогоїнько підозреного знайти не здержали.

Полишено на корідорі військовий пост, а ключника заведено до стражниці і положено на голих дошках тапчана. Лежав німий, з очима в стовп і раз у раз порушував устами, неначе з кимось незримим провадив якусь нечутну для людського вуха розмову. Над раном заснув, але сон його був неспокійний, горячковий. Що хвиля Спориш кидав ся, скреготав зубами, бив руками по дошках. Недавну блідість замінили горячкові румянці, голова і все тіло його були мов у огні.

Дали знати директорови про ключникову хворобу. Директор прибіг до стражниці, приступив до безтямного ключника і доторкнувсь його рукою, немов хотів його збудити. Та в тій хвилі Спориш кинув ся що сили на тапчані і з виразом найбільшої тривоги, завертаючи кровю набіглими очима знов закричав :

— Панталаха! Панталаха!

І знов утих. Більше не можна було з нього видобути нічого. Покликаний із тюремного шпиталю лікарь сконстатував запалене мізку і велів зараз перенести Спориша до шпиталю, висловлюючи при тім сумнів, чи вдасть ся йому пацієнта в такім поважнім віці привернути до здоровля.

В шпиталі Спориш під впливом зимних компресів на пару хвиль прийшов до пам'яті

і уриваними словами розповів директорови про гарчане, яке чув у казні. Се була остатня його ясна хвиля. Швидко знов узяла перевагу горячка та нетяма, і коло півночи Споріш закінчив житє в шпиталї.

Х.

Директор з ніг валив ся від утоми. В супроводі ключника і ще двох дозорців цілого пів дня робив ревізії по всіх казнях того корідора, в якому ключником був Спорш. Забрано багато ножів, шил, цвяхів, шахів роблених із хліба, карт роблених із бібули, оловців і тим подібних заборонених річий, але нічогосінько такого, що моглоб оправдати підозріне, що хтось із в'язнів міг пилювати штаби або крати. Переслухано всіх в'язнів, чи не чули підозреного гарчання, але тут директор сам наперед був певний, що всі ті переслухи зовсім даремні і що жаден в'язень не скаже правди, хоч би й мере чув щось таке, бо инакше товариші празнають його „капусьом“ (донощиком) і будуть збиткувати його та докучати йому на кождім кроці. І справді, всі в'язні кляли ся й присягали ся, що ніякого гарчання ніхто з них не чував ніколи.

Чи ж мала би се бути омана, вплив роздразненої уяви самого Спориша? Але з оповіданя небіщяка директор зрозумів, що коли Спориш уперве почув те гарчанє, був іще здоров і зовсім не надїяв ся нічого подібного. Можливе було припущенє, що Спориш помилив ся в казнї; можна було догадувати ся, що почувши про те, що стало ся, винуватий вязень міг подати небезпечний знаряд до иньшої казнї і для того директор наказав зробити ревізію у всіх казнях і у всіх арештантів за покотом. Ревізія не виявила нічого, а поперед усього важне було те, що настараннійші оглядини всіх крат і штаб не виявили ніде анї найменшого слїду пилуваня.

— Там до старого дяса! — воркотїв раз по разу директор спльовуючи з нетерплячки. Та був се старий недовірок: в духи не вірив, а заким успокоїтись на думцї, що все те „причуло ся“ Споришеви, хотїв випробувати все, що могло довести до виявленя правди. Ось він і наважив ся ще раз як найстараннійше перешукати Прокопову казню. Та й сим разом перешукуванє не довело ні до чого. Директор кляв по чеськи і тупав ногою, нарештї впав на якусь думку і велїв дозорцям вийти з казнї. Він лишив ся сам на сам із Прокопом.

— Слюхай, Прокопа, — мовив до нього директор, — ти в ночі спав?

— Спав.

— А слюшаль цо?

— Не чув нічого.

— Не правда! Я вім, цо ти чуль.

Прокіп видивив ся на директора вибалущеними очима, нарешті всьміхаючи ся дурновато запитав :

— А ви відки знаете, цо я щось чув?

— Відки знаю? — підхопив директор. — Я ті то повім потома, а тепер ти мі повіж, цо ти чуль?

— Я... я... не чув нічого.

— До сто дясов! — крикнув директор тупнувши ногою. — Слюхай, Прокопа, цо я ті повім. Прієхаль ту твій батько і питаль се за тебоу, муві: „А іде мій Прокопа, хочу го взат до дома. Дост ту юж у панів пановаль“.

Директор знав, чим налякати Прокопа. За кождим разом, коли батько приїжджав відвідувати його, Прокіп виявляв такий перестрах, цо не було гіршої погрози для нього цо над ту, цо його з тюрми відішлють до дому. І тепер Прокіп поблід і почав дилькотіти на ногах.

— Ні... ні... ні! — булькотав він, — я не хочу до дому.

— А повіш, цо ти чуль?

— Повім, повім.

— Ну, говори.

— А... а... не будете бити?

— Бити? А то за що? — зачудував ся директор. — За то, що ти чуль?

— Бо я то сам зробив,

— Що ти зробив?

— А те... таке гарне, що так мовило: гррр, гррр, гррр.

Директор аж на місці підскочив.

— Ти то зробиль? А ти як то зробиль?

— Як? А ось як!

І Прокіп видобув із свого густого, розчіхраного волося шматок із шпульки гусячого пера, застромив один кінчик за штабу при дверех, а другий кінчик пару разів порушив пальцем. І справді перо диркаючи та вдаряючи о дубові, бляхою заковані двері видавало гарчане подібне до скреготу пилки при різаню заліза. Директор аж у долоні плеснув.

— І по цож ти то зробиль? — питає Прокопа.

— По що? — видивив ся на нього Прокіп. — Ні по що, так собі.

— А чомуж ніхто иньший не чуль се крім Спориша?

— Спориша? А то що за Спориш?

— Це віш? Тен пан ключник, що вчора вмер?

— Ключник умер? Спориш умер? — крикнув радісно Прокіп. — Ага, то той, що мені відібрав те моє, таке гарне, що мені дав Панталаха.

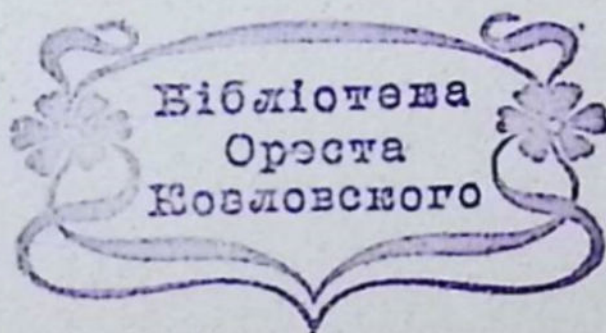
І не вважаючи на присутність директора ідіот почав скакати по казні і плескати в долоні приговорюючи:

— А так! А так! Так йому треба! Нехай би був не відбирав мені того, що мое! А я за те йому заграв, так як грав нанашко Панталаха тої ночі, як мав утікати. А я ніби спав, але чув усе добре. А ключник ускочив до мене в ночі до казні, шукав чогось, та не знайшов нічого. А потім уже до казні не вскакував, лише стояв під дверима і слухав і кричав. А я йому грав так гарно! Га, га, га! А він узяв тай умер. Так йому треба!

— Бестія собача! — буркнув директор, бачучи ту звірячу радість дурноватого і зрозумівши весь звязок його слів. — Ну, що з ним уделаш? Чи біть го, чи повісіть го? Кеди он гльоупи як бут! Нех те гром біє!

І сплюнувши вийшов із казні.

Львів, у січні 1888 р.

ЖЛОПЕЪКА КОМІСІЯ.

I.

Е, що то ви, молоді яндруси¹⁾, говорите!... По місті тротоарами ходять та ходаки з долин ивсмикують²⁾ — велика штука! А зловлять хатраки³⁾, то також що? Заведуть на дідівню⁴⁾, кобзнуть там чи й не кобзнуть⁵⁾, тай по всій історії. Вам би от... Та де вам! Вам як лиш розказати про таке, то вже поза плечима мурашки забігають. Або то ви знаєте, що хлопська комісія? Там то би отакому лехкевичови в її руки дістати ся! почув би, по чому перець.

Я про себе не кажу. Були такі, що ще гіршу саламаху коштували. Але й я також зазнав, що зазнав. Ну що, така вже, видно,

¹⁾ В злодійськiм жаргонi хлопець, злодій. ²⁾ Портмоне з кишенiв витягають, т. е. крадуть. ³⁾ Полiцiанти. ⁴⁾ Вартiвня полiцiйна. ⁵⁾ Вдарять.

чоловікови дорога судила ся. Чи від долі, чи від злих людей — хто то знає? Досить, що таке житє! От уже отсе двадцятий рік у криміналі сиджу, а ви гадаєте, що то пальцем перекивати? А скоро на сьвіт, я знов буду му-сїв до свого — по чужих коморах шарити. Так таки мушу, бо щож буду робити, з чого жити? Ремесла ніякого не вмію, ні поля, ні ролі не маю, до роботи ніхто мене не прийме, тільки одно й лишавсь, що бухацька¹⁾ кумпанія. А се також бистрий кінь — день поїдеш, а за хвилию впадеш, тай знов сюди. Тай ще то тут, то не найгірше. Приходило ся не раз і солоно й терпко, а особливо як чоловік хлопам у руки попаде ся. Тоді вже проси не проси, плач не плач, нічого не поможе.

От я раз так у однім селі — вже в котрім і де, на що вам то знати? — досить, опорядив там одного богача. Роботи було доста. Комора, бачите, як струк повна всякого добра. Ми й не надіяли ся на таке, прийшли голїруч. Один з того таки села вказував нам дорогу. Три нас було до того інтересу: забрали ми, що могли, що лекше винести, подїлили ся тай у ноги! Ба, кинули ся хлопцї, наскочили на слід — уже як там і куди, то вам також ні на що не здасть ся знати — досить, за мною! Три милї від того села вхопили мене.

¹⁾ Злодійська.

Осїнь зачинала ся. Звожували ще овес, починали копати картох. Народу по полю не много. Погода, сонїчко ще припікає. Менї звязали руки назад, три їх женуть мене гостинцем.

Здоганяємо солярів з набором.

— Дай Боже!

— Дай Боже!

— А куди кумпана? — на мене показують.

— Добрий чоловік, — кажуть мої господарі, — коморовий.

— А, так! Ну, не завадило би йому дати памятку, — каже один солярь.

— Та воно то так, без того не буде.

— А може позволите нам і від себе дещо дрібку докинути?

— Як ваша ласка, — відказують мої сьміючись.

Солярь самий від задного воза, та до мене.

— Ану-но, паничу, стань!

Стаю. Він підкотив менї штани повиш колїна і попідв'язував їх мотузочками по над колїнами.

— Ну, тепер рушай! — сказав тай пустив мене наперед себе по при фіру. Ледво я зробив пару кроків, аж тут немов гадина впила ся нараз у обі мої ноги. Солярь що сили швякнув мене батогом по ногах, так, що я аж підскочив з болю.

— Скік, серце! — крикнув солярь, тай зареготав ся, і всі з ним. Дротований шнур та ще й вузлами понавязуваний де діткнув ся тїла, то мов ножем!... А вузли мов пявки по-впивали ся в мясо... Я живо далї по при другий віз, — другий солярь те саме. Я по при третій — той те саме. Шість їх було, і поки я мнув усі вози, то мої ноги були порізані мов ножами, а кров слїди заливала. Ех, запам'ятав я собі тих солярїв, дізнав ся відтак, з якого то вони села такі чемні вивели ся, то вже я й їм пригадав ся!... А мої господарі в регїт, та похваляють солярїв, що на який то вони спосіб узяли ся.

— О, ми з такими паничами вмїємо поводити ся! — вихваляє ся один. — Видите, злого йому нічого не стане ся, а пам'ятку буде мав. Ха, ха, ха, ха!

II.

Ще було добре перед вечером, коли ми прийшли до села. Ведуть мене до вїйта. Приходимо, нема дома, в поле поїхав. Тільки вїйтиха щось там по сїнех крутить ся. Глипнула на мене — нічого.

— А не знати, кумо — кажуть мої провідники, — де би тут його намістити?

— Або я знаю, де? Містїть де хочете, коби лиш не тут. На що менї клопоту?

А я стою та аж очима благаю, аби змилувала ся... Бо вже то я знаю, що коли не у вїйта, то ночувати менї у того, у кого я гостив. Ну, а там то вже певно добра менї не буде.

Тимчасом вість по селї пішла: привели злодія! Зараз що було по хатах — біжить. Поставали на оборі, дивлять ся, одні клинуть, другі грозять, третї так собі стоять. Аж тут

і мій господарь, той що у нього пропажа, протискає ся, приходить. Високий, крепкий, лицем червоний як кат. Зблизив ся, зирнув на мене...

— А, то ти? Ну, будемо знати ся.

Я нічого.

— Куме, — каже до одного з тих, що мене привели, — ведіть його до мене, там найбезпечнійше. Я вже його припильную.

— Певно, що там його ведіть, там найбезпечнійше, — сказала вїйтиха стоячи в дверех. — А скоро мій прийде, то вже я йому скажу, то він там навідає ся.

Повели мене. А мій газда йде передом, та аж хрумкає з заїлости. Далі завернув ід плотови і виломив колик.

— Сюди його! — крикнув повертаючи на свою обору і пускаючи мене наперед. А коли я переходив по при нього, він замахнув ся на мене. Було би певно тут на місці по мні, як би не були його задержали.

— Ні, куме, — сказав один, — так не можна! Забете, то ще ви підете до криміналу.

— Що, я? — крикнув він. — За такого опришка? Таж такого забити, то нема гріха.

— Ні, куме, дайте спокій з такою бесїдою. Пострашити можна, щоби на другий раз не лакомив ся на чужу працю, але забити, то ні. Він на вашій відповіді.

— Вже я його пострашу так, що буде до суду-віку дрожав! — крикнув ґазда і зблизивши ся до мене, вдарив мене кулаком mezi очи. Я пирснув на землю, мов сніп, пітьма заступила очи, пам'ять покинула мене...

III.

Прокинув ся я. Сонце на заході. Я сиджу на приспі, сорочка на мні вся мокра: видно, що мене водою відливали. Лице напухло, але болю не чую ніякого, немов усе тіло затерпло. В хаті гамір. Кілька чоловіків сидить під шопою, кілька на перелазі. Гуторять і на мене зиркають.

— Начальник! Начальник! — почув ся гомін.

Один кинув ся отворити лісу.

Прийшов начальник, чоловічок низенький, товстенький, з виду добродушний. Хід дрібний. В руках черешня груба, як ціпивно. До мене.

— А що, любенький, спіймали? А видиш! Треба тобі було того? А тепер громаді біда, треба тебе пильнувати, поки не буде нагоди віддати тебе до суду. Тепер пора робуча, си-ночку, нема часу.

— Пане начальнику, — осьмілив ся я, —
дозвольте, щоб я за той час у вас перебув.

— О, о, о, — скрикнув вїйт, — не
можна, любенький, не можна у мене! Тут кум
Матїй кривди тобі не зробить, не бій ся, при-
пильнує тебе добре. Побудь тут, синочку, де-
ньок-другий, поки до недїлі, то вже кум Матїй
з присяжним відвезуть тебе до міста.

Се був четвер; значить, два дни ще, —
подумав я собі. — Га, що діяти, треба терпіти.

— Ну, а тепер, синочку, встань, коли до
тебе говорю, — каже вїйт.

Я встав.

— Ходи сюди.

Я вийшов на серед обори.

— Клади ся, небоже!

Я видивив ся на нього.

— Ну, щож, любенький, не чуєш, що ка-
жу? Клади ся! Я начальник громади, ручу за
тебе, але маю право дати тобі пять буків, не
більше.

Я не чував про таке право, але що було
діяти...

— Куме присяжний, а ну-ко, нате вам
отсю черешеньку та дайте йому те, що йому
після права належить ся! — сказав вїйт, і від-
рахувавши пять забрав ся до відходу. — А ви,
куме Матїю, пильнуйте його і вважайте, аби

йому нічого не стало ся. Громада мусить його доставити до суду живого... Пам'ятайте, аби живий був! — сказав він усміхаючись і кладучи натиск на те слово „живий“. — Я тут завтра рано навідаю ся. Бувайте здорові!

IV.

Токи присяжний заковував мене в ланцюхи, вже й зовсім стемніло. Матій стояв з боку, як кат над душею, ждав тільки, коли присяжний геть піде. Діждав ся.

— Ну, що, паничу, тепер ми оба, правда? — цідив він крізь зуби, держачи за ланцюх, котрим я був скований за руку й за ногу. В одній хвилі він шарпнув ланцюхом і я повалив ся горілиць і вдарив головою о землю.

— Ов, ти, бачу, паний! — реготав ся він. — А я хотів тебе просити на вечерю. Ну, вставай, ходи!

Я встав і він поволік мене до хати.

В печи огонь горів. Жінка снувала ся по хаті, вечерю варила. В закутці сиділа стара баба, господарева мати. Обі жінки були бліді і тремтіли побачивши мене. Вони рідко коли осьмілювали ся зиркнути на мене, а як котра зиркнула, то так жалібно, так жалібно...

Матій посадив мене на лавку, а сам сів кінець стола, сопучи, мов міх ковальський. Нараз зірвав ся і гримнувши о стіл рукою, крикнув :

— Ні, я його не пущу живого! Най буде що буде, а такого опришка я не пущу живого зі своєї хати.

Жінки мов на даний знак голосно заплакали.

— Матію! Синочку! Бог з тобою! Адже шкода повернула ся. А ти би хотів такий гріх на душу брати! Бій ся Бога!

— А він бояв ся Бога, коли підкопував ся до комори?

— Та вже, як там він... Нехай він сам собі з Богом рахує ся!

— Ні, я йому допоможу. Я йому насамперед усі кости порохую. Ходи-но, паничу, сюди!

І він знов ухопив мене за ланцюх, підняв з лавки і гримнув мною до землі. Тоді, ставши чоботом на груди, скрутив ланцюх до купи, так що я скулив ся в каблук, аж крижі затріщали. В очах мені потемніло. Я ще тільки побачив, як він замахував ся чоботом до мого лица. Відтак почув я біль у груди, в крижах, у боці, а відтак нічого не стало...

V.

Я знов очуняв. В печи погасала грань, зрештою в хаті темно й тихо. Я під лавою, скручений у двоє, як слимак. Рушаю ся — біль страшений. Кожда кісточка, кожде місце... В горлі пересохло, палить. Я застогнав.

Темна тінь майнула по хаті, дилькотячи невиразно. Бачу, жовте, поморщене лице нахилилось надімною; дрожача, холодна рука пересуває ся по моїм лиці.

— Ти ще живий, синочку, а?

— Живий!... Води!... — престогнав я.

Бабуся подала мені води.

— Живо пий, бо готов прийти, то біда моя! Нелюд якийсь! — шептала баба. — Бідний ти, небоже, бідний, але щож я тобі пораджу?

— Біг заплать вам! — прошептав я.

Двері скригнули. Стара щезла як тінь, а коли ввійшов газда, вона вже кашкала на печі.

— А що, не обзивав ся злодій? — запитав він.

— Ні, синочку.

— Тьфу до дідька! Ще як мара крепне, то готова й на правду біда бути.

В мене аж трохи дух уступив. От, гадаю собі, чень змилує ся та полекшить, попустить ланцюха. Та де там! Поворкотів, поворкотів, погасив огонь у печи тай ляг спати.

— Все одно, — ще лиш того чую, — як живий, то буде живий і до завтра, а як ні, то нехай його чорт бере!...

Цілу ту ніч я анї ока не зажмурих. Що я витерпів за тих кілька годин, того певно було б мені по троха стало й на десять літ. Уже гадав, що може кров мене залле і просив Бога, щоб післав мені смерть. Але де там! Іншому би, щасливійшому, може булоб і сповнило ся те, але не мені. Та вже чи сяк, чи так, а тота ніч була може найтяжша і найдовша в моім житю. Ще як би баба не була мені дала води напити ся, то я би був певно не витримав. Та відай на те воно вже йшло, щоб я витримав!...

VI.

Розвидніло ся. В хаті повставали. Мій газда перш усього до мене. Надслухув — дихаю. Аж відсапнув.

— А, ти ще жиєш? — крикнув. — Ну, проси Бога, що тебе ще довше лишив у моїх руках! Але того вже певно не відпросиш, що ще тебе чекає. Коби лише до міста живого відставити, а там нехай за тобою й заклекаче!

Дурень! Він собі своє рахував, а я своє, тай таки на моїм стало!

Витягнув мене з під лави, розкрутив ланцюх — а! Господи тобі слава! В крижах полекшало, сьвіт якийсь мов не той зробив ся. Але на ноги стати анї гадки нема. Таки він мене ногами викопав на двір, на обору, а жінці казав позачищувати кров у хаті.

Сиджу я знов на приспі. Поранок зимний. Усе тіло одубіло, так що болю не чути, тільки

в голові шумить та в грудях коле, як дихаю. Далі в хаті затопили, дим пішов клубами по від стріху, мені в очі. Заплакав ся я, закашляв ся, — мовчу. Газда тимчасом пішов до худоби, волам дати, до води вигнати, а йдучи по при мене не видержав, щоб не парнути мене через голову воловодом. Ба, чую, збирає ся в поле з плугом, покладати під жито. Вже я трохи втішив ся. Не буде, гадаю, мого ката хоть через день.

Аж тут чую — гомін. Дивлю ся, вїйт з присяжним на перелазі. Підходить, оглядає мене і всьміхає ся.

— А що, рибонько, добре тебе тут заходили?

Я ледво дишу, а весь у крові.

— Щож, не говориш, серденько? Кажі, не бій ся, я тобі нічого не скажу.

— Пане... вїйте — простогнав я, — другу... таку ніч... не витримаю.

— Не витримаєш, душенько? — всьміхав ся вїйт. — Ні, не бій ся, витримаєш. Такі як ти вміють тримати. Ну, а тепер, небоже, ти знаєш, що тобі у мене належить ся?

Я видивив ся на нього.

— Ов, непамятущий же ти, голубчику! Ану-ко, встань та простри ся! Я маю право дати тобі на сніданє пять буків, не більше. Пане присяжний, ану-ко, нате вам отсю черешеньку, та добре його!

— А ви, куме, — сказав віт до мойого газди, що саме надійшов, — будете мусїли таки завтра з полудня вибрати ся з ним до міста. Поїдете ви, ось кум присяжний, я, ну, тай арештант.

Значить, завтра! Мій газда зирнув на мене так дико і люто, мов який смертельний ворог вириває ся йому з рук, а він не може його від разу задушити. А я знов одебелїв цілий, коли погадав собі, що ще треба буде одну ніч ночувати у того чоловіка без серця. Тай за що стілько муки? От, по правді сказати, може ми були забрали з на сто ринських, тай з того більша часть йому повернула ся. А хлоп був богатий! У нього в коморі аби руки добрі, то можна було й не так попасти ся!...

VII.

тут кум присяжний лишить ся через день пильнувати арештанта, — сказав відходячи вїйт.

Присяжний осмотрив на мнї ланцюх та колодку, а відтак сїв собі на порозї, балакаючи то з господарем, то з господинею, то з бабою. Господарь з під шопи витяг плуг, винїс ярмо, далї пішов до волів подивити ся. За той час уже жінка й обїд зварила. Кличе його до хати.

А тут я такий ослаблений, такий болющий, такий голоден, що Господи! А ще на приспї, в тїни, то й холодно якось, хоч сонїчко вже геть-геть високо. Виповз я на сонце, сїв собі на плиту, тай дивлю ся до сїний. Чую, ложками калатають, говорять, присяжного просять до обїду.

— З Богом сьвятим, най Бог благословить! — відповідає присяжний (сидить на сїнешнім порозї, обернений до мене плечима). — Я, — каже, — дещо поснідав, а незадовго жінка принесе мені свій обід.

А про мене й гадки не мають. А тут мені борщик підбиваний так запах, так запах!... Господи, здаєть ся, рік життя дав би я за мисочку!

Пообїдали. Газда пішов по воли. Аж тут дивлю ся, стара крадькома несе мищину борщу.

— А що — каже — небожечку, за тебе всі забули? На, сирото, та хлєпци, занеси ся! Але живо, аби той ирод не побачив!

— Най вам Бог, бабуся, стокротне надгородить! — пробубонїв я і взяв мищину. Руки в мене трясли ся, а й під старою колїна трясли ся зо страху. Але де там! Іно я троха напив ся, вже „ирод“ надходить. Як побачив, то мов искра спалахнув.

— Що, — крикнув, — ви ще тут мою працею злодїя годуєте? О, смоли йому горячої!

І за тим словом вихопив від мене миску і шпурнув за старою; щастє, що не трафив. Миска розбила ся о камїнь на дрібні черепочки. Стара втеки, а він до мене.

— Хоть би ти мені тут мав згинути з голоду, то певно би я тобі не дав і покоштувати нічого. Рука би мені всохла і Бог би мене не благословив!

— Алеж куме, вважайте! — промовив присяжний.

— Що? Мені вїт казав стерегти його, але годувати злодюгу ніхто мене не всилує. На те нема ніякого права.

І він пішов до волів. Але переходячи по при мене ще раз зо всеї сили чоботом копнув мене оттут у саму ямку під грудьми. Я як сидїв на плитї, так і перевернув ся горілиць і не стямив ся, що далї зо мною було. Тільки чув, що раптом дух менї захопило, немов би хто горло мотузком перевязав. А коли я пропамятав ся, то вже був на иньшїм місці, змочений водою, а коло мене порали са стара й присяжний. За кождим віддихом у груди кололо страшенно. Бачите, кістка переломала ся, так що ще й доси холїтає ся.

VIII.

Гонце стояло серед полудня і пражило мов огнем. Присяжний пішов під шопу, і з'ївши обід, що принесла йому жінка, сів собі на колоді і по дрібочці дрімав. Господиня порала ся в хаті, а стара мов та квочка ходила сюди й туди. Мала стара милість наді мною, але бояла ся.

— Ей, бабусю, — кажу до неї, — Бог би вам віку продовжив, дайте дечим занести ся!

— Колиж бо я, синочку, бою ся.

— Не бійте ся! Присяжний не заборонить а він поїхав.

Стара подумала, а далі пішла до хати, поторгувала ся трохи з господинею і винесла мені другу мищину борщу, байдицю хліба, каші з молоком, так що я, Богу дякувати, троха підкріпив ся. Господи — гадаю собі — коби то деяк на вольний сьвіт! Ще би я може тепер знайшов на стілько сили, щоб утекти.

Стара винесла собі кужіль на приспу, сіла і пряде. Присяжний зачав з нею дещо говорити, але лїново. Спека стояла на дворі.

— Ей, пане присяжний! — стогну я. — Згляньте ся на мене, такого побитого та замученого! Адїть, як тут сонце пече! Позвольте менї припочити троха онтут у стодолі. І так, як господарь приїде, то менї в ночі спаня не буде.

— Ой, так, так! — докинула стара. — Вже що той його сеї ночі накатував ся, то нехай Бог боронить! Я не знаю, як сирота витримав.

Присяжний вагував ся.

— Ба, не втечеш ти, паничу?

— Бійте ся Бога, та як менї втікати? Я й кроку ступити не можу! Коби живий до міста доїхав та до шпиталю дістав ся. А ще й ланцюх на мнї такий тяженький. Коби лиш троха припочити на тоці на соломі.

— Позвольте йому, позвольте, пане присяжний, — сказала стара. — Там є солома ще від позавчора, і верета, і кожух, що ним ґазда накривав ся, ночуючи на тоці. А як двері отворять ся, то відси буде його зовсім видно. Тай куди би там йому втікати?

— Ну, про мене, йди та пролеж ся, — сказав присяжний і підкотив свою колоду під шопою так, аби міг сидячи в кождїй хвилі бачити мене.

— Господи, тобі слава! — погадав я собі і поліз рачки на тік. Ляг, прикрив ся кожухом, — ах, як легко мені зробило ся! Якусь нову силу почув я в собі, якусь шалену відвагу. Лежу горлиць, дивлю ся. Перила повні снопів, заложені аж по банти. А над бантами не доложено, так що можна пролізти. Коби лиш там дістати ся — гадаю собі, — а там би вже байка. Продер би причолок, та в долину по стрісі, та в огород по за стодолою, а там... мені впрочім і думати не хотіло ся, що буде „там“, коби лиш відси туди дістати ся. Гляджу далі. Присяжний клює носом, стара пряде на приспі. Як би то я тихенько справив ся — не вчули би, а поки би похопили ся, то певно минула би добра хвиля. Але ба, залізне путо, що ним скована моя права рука з лівою ногою! Що з ним робити? Ану, — гадаю собі — стрібувати, чи не дасть ся ретязь із руки зсунути. Запер ся я раз — годі. Ще раз — не йде, хоть не багато й хибує. Е, — гадаю собі, — хоть би прийшло ся й шкіру здерти з руки, то все байка! Але поки що я ще побоююсь: ануж присяжний прийде обзирати! Гадаю собі: зачекати ще! А поки що, треба накрутити перевесел тоненьких із сіна щоб потому обкрутити ними путо, аби не дреньчало. Сіно лежало в куті; добув я його добру жменьку, і держачи руки під кожухом, кручу,

а очима пасу на всі боки. Нараз дивлю ся, мій присяжний схопив ся, озирнув ся, йде до мене.

— А що ти, злодію, спиш?

— Дрімаю.

Прийшов, подивив ся на мене, тай пішов на свою колоду.

ІХ.

Тепер час! — подумав я собі і послинив сковану руку, щоби тим лекше в неї сховалося залізо. Як попер, так воно й сховалося, хоть аж кости в долони захрустїли. Ну, слава тобі Господи, що рука вільна! Борзенько я обкрутив перевеслами путо і привязав його до ноги, а поверх натягнув штанку. А тепер коби на банти! Озирнув ся: присяжний дрїмає під шопою, стара пряде. Добре! Легенько-легенько я виповз із під кожуха, але так, щоб він лежав так само і щоби з далека могло видавати ся, що я лежу на місці. А скоро з під кожуха, я шусть у кут, де мене вже з під шопи не було видно, а там горі стїною по долиню на платов. Тяжко було, але страх додав сили, — видрапав ся я! Ну, а скоро вже на платов, так зараз я за крокву вчепив ся і держачи ся крокви, по латах, мов по сходах, звішений усїм

тілом горлиць над током, доліз аж до бантини. Скоро там, я переліз на жито, в діру, та до стріхи. Раз-два, випоров зо стріхи кілька китиць, зубами кусаючи увязки, і тим отвором протис ся на двір. Боже, яким милим видав ся мені сьвіт, коли отак, збитий, змучений, дрожачи я висунув голову зо стріхи, мов щур із муки. Далі, далі! Долі стріхою, та в сад, та долі садом над ріку!... Ріка не широка, але глибока, спокійна. Нема коли гадати — гайда в воду! А за водою лука, далі лозові корчі, вільшина, а далі-далі широчезні луги, засіяні копицями сїна мов звіздами.

Бовтнув ся я в ріку як стояв, і так мене та вода осьвіжила, що я духом став на другім березі, перебіг через луку, та шусть у лози. Тут я пан! Хто мене тут знайде! Аж тут я позволив собі відітхнути. Слухаю — ого, в селі крик, гомін, івалт! По саду бігають, шукають, радять ся. Еге — гадаю собі, — шукайте тепер вітра в полі!

Шмигнув я лозами та в луги. Де були при сїні люди, там я їх виминав, ховаючись по за копиці. Луги в тих сторонах тягнуть ся довго-довго понад ріку. До кількох панів належать. Декуди копиці, декуди вже стирти або стоги, — то там пусто зовсім.

Вечеріло. Я страшно змучений, пити хоче ся, болить усе тіло. Конче треба десь випочити. Вишукав я великий стіг на горбку над самою

рікою. Стіг був уже давно вивершений, накри-
тий околотом і переперезаний навхрест лозовим
прутьем. То я по прутю видрапав ся аж під
вершок, вибрав там під самим вершком у сїні
таку нору, щоб зовсім закрила чоловіка, а тото
сїно вибране попідпихав долем по під пруте.
Тоді до води! Розібрав ся зовсім, виполоскав
шмате від крови, обмив ся сам. Як би ви були
тоді виділи мое тіло — ціле сине як боз, а чер-
воних рубців стілько, що в клубку хрестів...

Вимочив ся я так у воді добре, поки на
березі мое шмате не висохло, а відтак забрав
ся в своє леговище. Високо геть, аби мене ні-
хто не намацав із землі, а при тїм так, що
моя голова заслонена стоговою шапкою, а ме-
ні з моєї криївки видно далеко-далеко все, як
на долони. Але не довго я дивив ся кругом.
Пусто, ні живої душі. Як засну по тих приго-
дах, то, кажу вам, дві добі я не вилазив зі
своєї нори. То раз я чув ся таким слабим, що
ніби ні рукою не ворухну, ні ногою, і вже са-
мовільно ждав смерти, — то знов нова якась
сила вступала в мене, і я починав знов розга-
дувати, що тут діяти далі.

Х.

Щож далі? Перележав я так дві добі, не рушаючись, а довше годі було. Голод, спрага. Розгадав я собі, як і що, дочекав вечера, тай далі з криївки, і, розуміє ся, до того самого села! Там у мене знайомий був, я до нього. Попоїв, покріпив ся, тай ще таки тої самої ночі ми пішли до того самого хлопа до комори. Ну, але вже ми його обчистили, що певно не пожалував ся на нас! Я такий був на нього недобрий, що не можучи взяти двох кожухів, порізав їх на шкаматє.

Що вже я відтак не раз перевідував ся сторонськими людьми: а що там мій газда порабляє? Сьміяли ся. Кажуть, що з разу на стару був напав, трохи не забив, що ніби то вона випустила злодія. А як його обчистили до дрібки, то притих. Усе — кажуть — боїть ся, щоб його не підпалили.

— Дурний, дурний! — кажу я. — Перекажіть йому, що нехай не боїть ся. Я не такий дурень, як він, щоб я крав і зараз штемп*) по собі лишав. За підпалене кара велика, а пожитку мені нема. Ви йому кажіть, нехай він тільки знов комору набиває всяким добром, то вже я колись знов по старій знайомости йому пригадаю ся!

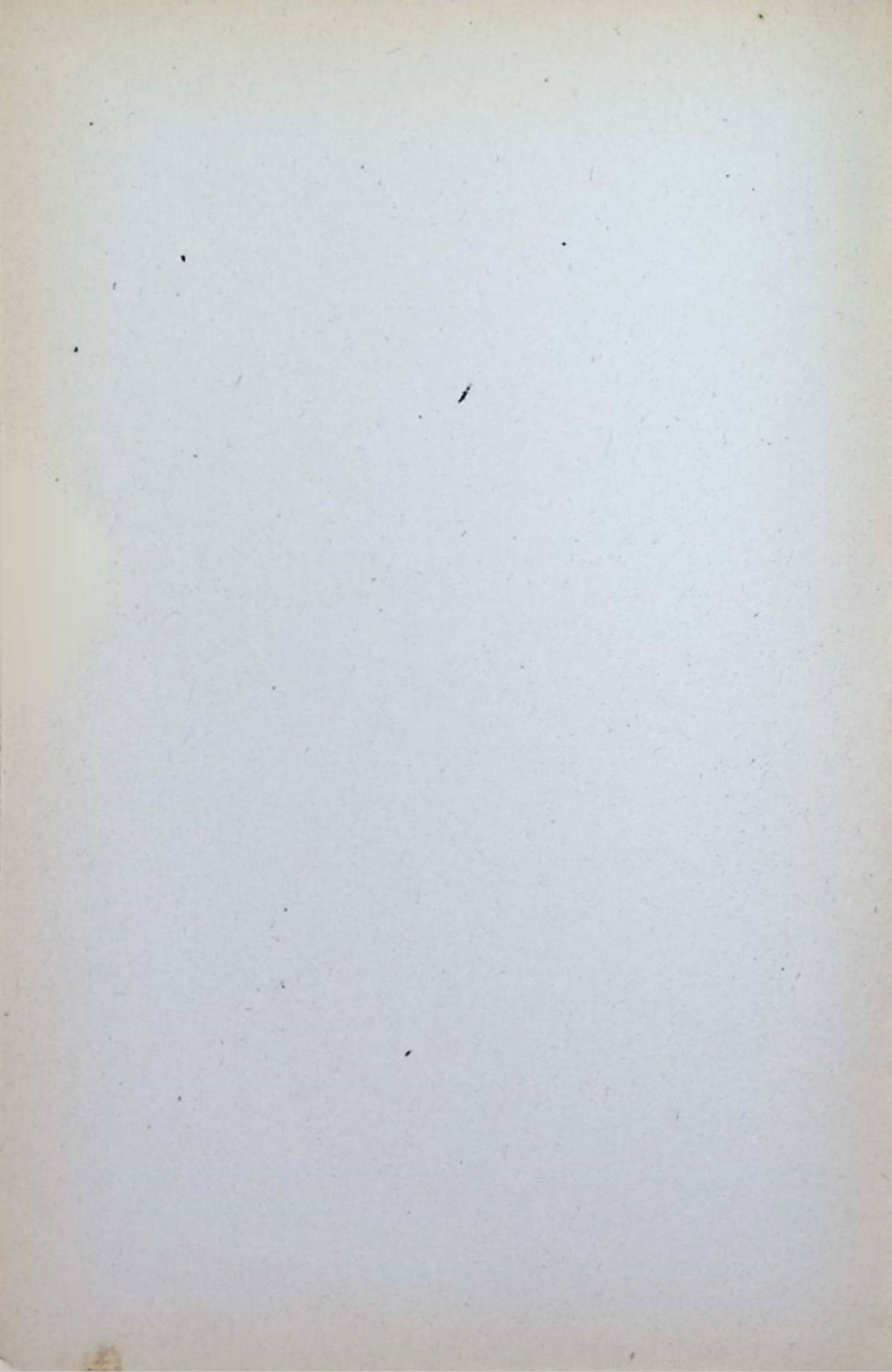
Львів у лютім 1881 р.

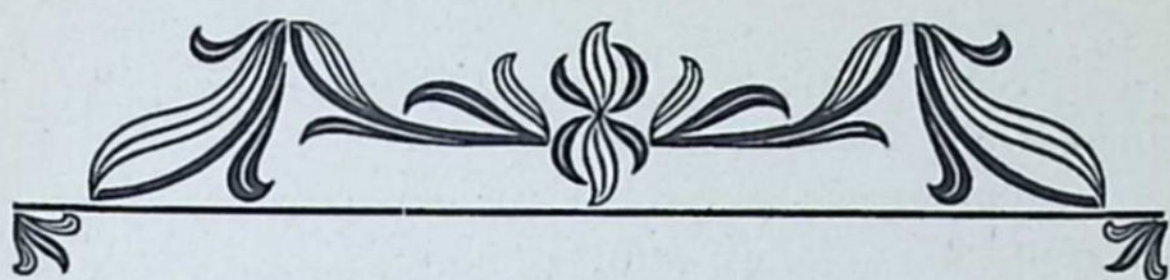

*) У злодійським жаргоні слід, знак, зрада.

В ТЮРЕМНІМ ШПИТАЛІ.

I.

Тюремний шпиталь! Кожде з тих двох слів містить у собі пекло, а злучені разом вони — куточок раю, тиха пристань, до якої тужать сотки душ натовлених та зболілих. Тут вони знаходять пільгу в своїх болях або бодай хвиливу переміну своєї сірої, нестерпної вже через саму монотонність недолі.

Шпиталь у львівським карнім закладі, се невеличке крило просторого будинка, відділене тісним і темним корідором від головного комплексу тюремних келій. Шпитальні келії троха більші від звичайних арештантських, кожда з двома вікнами. Їх усіх чотири: для тифусових, шкірних, хірургічних та очних слабостей. Інших хороб — жартують арештанти — в закладі по припису не сьміє бути; коли-ж трафить ся, що хтось захорує на якусь иньшу слабість, то його містять у одній із сих чотирьох

келій відповідно до того, до якої з сих чотирьох груп ближша його хвороба.

Тюремний шпиталь, се лише тїнь, карикатура звичайного шпиталю. Се та-ж тюрма з дверима замиканими день і ніч, з закратованими тїсними вікнами, з голими стїнами і неминучою „катериною“ в куті. Шпиталем вона називає ся лише тому, що щодня рано сюди заходить лікарь та оглядає хорих, а в випадку якоїсь наглої, тяжкої хвороби за дві-три години лікарь може прибути й другий раз того самого дня. Надто пожива для всїх хорих даєть ся окрема, тзв. шпиталька : хлїб житний з пшеничним, рано молоко, тричи на тиждень, а для тяжше хорих і що день росїл та мясо, деколи вино. Отся шпиталька та супокїй у шпитальних келїях та лагіднїйше поводжене шпитальних дозорцїв з хорими й є головною приманою, що заставляє многих вязнїв тужити за шпиталем і уявляти собі побут у ньому як відпочивок та радісну перемїну в своїм нужденнїм житю.

Скїлько ті понурї стїни чули розпучливих проклять, тихих зітхань, окрикїв болю та шептїв гїркогo жалю за безповоротним минулим! Скїлько тут промайнуло образів важкого конаня, скїлько покапало слїз даремного каяття! А довгими ночами, при блиску одинокої, на чорнїм гаку серед стелї завішеної лямпи скїлько тут прогомонїло важких оповїдань, що від-

слонювали не раз найглибші тайники людської душі, жасні безодні дикої пристрасти, пориви розуму й божевілля, вияви глибокого, ніжнього чуття або вибрики дикости та жорстокости, що мов звір у темнім лісі ховає ся в серці не одного чоловіка.

В моїй пам'яті засіла одна така сценка, один епізод, про який оповідав мені один із тих, що були суджені в перших львівських соціалістичних процесах, в пору, коли тут засуджували за саме визнаване соціалістичної віри, коли один із старших радників львівського суду з властивим йому цинічним гумором говорив:

— Що таке соціалізм, я бігме не знаю те лише знаю, що се щось гідне кари.

Подія, про яку говорить ся далі, стала ся при кінці 70-их років минулого віку. Того, хто мені оповідав її, не називаю, — байдуже про його назву. Його оповідане списую з пам'яті — може не так кольоритно, як він оповідав сам, та у всьому головному вірно.

II.

Мене завезли сюди зі слідчого арешту в непритомнім стані. Я занедужав на тиф, кілька день раз по раз зголошував ся до лікаря, але лікарь не задавав собі праці навіть посмотрити у мене пульс, лише відправляв мене одним словом:

— Здоров! Нічого йому не хибує!

Я йшов назад до келії і лежав і мучив ся горячкою, поки не дійшов до того, що вже не міг рушити ся. Тоді мене, пізно в ночі, взяли в халабуду і перевезли до тюремного шпиталю в Бригїдках.

Як довго я там лежав у непритомнім стані, не знаю. Мов крізь сито пригадую собі, що мені страшенно докучало якесь скрипінє, немов би по при мое ліжко ненастанно їздив деревляний, ніколи не мазаний бойківський віз, або немов би хто з великою силою тупим сверлом-лопатнем вертів діру в сухій ялиці. Коли

я троха прийшов до себе, я пізнав, що се був дихавичний хрипіт і сухий кашель мого сусіда, якогось хорого, що лежав на ліжку сусіднім зо мною, відділенім від мого лише вузким проходом.

Найперший ясний спомин: я лежу горілиць, випростуваний, безвладний. У висках іще стукає, аж голова болить. Крізь зажмурені очи чую ледви помітне світло одинокої лампи, що висить на стелі на серед казні. Недалеко мене хрипить ледво дишучи мій сусід. А в тім із кута, десь, як мені здається, з далекої далечини чути грубий, різкий голос:

— Діду Гарасиме!

— А що? — озиває ся мій сусід і на довгу хвилю заходить ся страшним кашлем, що хрипить, грає, свище та клекоче в його грудях.

— Але то в вас уже не скрипка в грудях, а цілі органи.

— Христос грає! — каже дід.

— А що ваш сусід? Ще не прийшов до себе?

— Спить.

— Ну, мало-мало бракувало йому.

— Молоде, перемогло. А тобі як?

— Е, що мені. Дідько не візьме.

— Дурний ти! Чи то годить ся самому себе калічити?

— Ви дурні, діду! Що вам старому! Нені, то завтра. А мені трицять і два роки. Жити би хотіло ся. А коли погадаю, що я засуджений на вічність... розумієте, діду, на вічність і ще й на чотири роки... Га, то по вашому нічого? Ну, вічність, то ще-б наплювати. Але ті чотири роки, що місяць у казні та в кайданах, а місяць у казенці, та на цегляних ребрах спати, — тут, діду, чоловік вовком завив. Хоч би й який, а подумає собі: раз мати родила, ліпше раз умерти, ніж отак карати ся.

— А я ще раз кажу: дурний ти! Терпи, коли заслужив! Давнійше не таке терпіли!

Дід знов закашляв ся. По хвили, відхлипавши ся додав:

— Ади, мене дванацять літ у слідстві мучили. Очий збавили, і ще на двадцять літ засудили. Не треба й твоєї вічності, бо я їх певно не дожию. А накладати на себе руку — борони мене Боже. Що завинив, то буду терпіти. І ти так.

— Та я не відпираю ся терпіти, — мовив якимось м'якше далекий голос. — Тільки ті чотири роки і ті цегляні ребра... І знаєте, що ночі на тих цеглах таке сниться... таке сниться... Ой, діду! А вам чи снили ся коли ваші Жиди, що ви їх вирізали?

— Старі ні, лиш малі Жидинята та одна Жидівка. Така розкішна була... І все мені сниться вся в білім, коса розпущена аж до пояса... і все ніби йде до церкви хрестити ся... і всьміхає ся і моргає на мене... За інших мене карають люди, а за неї ще Бог каратиме...

III.

Друге ясне вражінє. Холодна, суха рука шолопає у мене по лиці, потім по шиї й по грудях. Чую її повзанє в полусні, мов повзанє якоїсь обридливої животини, рапавки або гусільниці. Мое тіло стрепенуло ся і я відкриваю очи. І бачу: надомною похилене старече лице — жовте, поморщене як сушене яблуко, до половини обросле довгою, білою як молоко бородою. Та про те нема в тім лиці нічого того, що чинить старечі лица гарними та симпатичними. Широкий рот і грубі, поси-нілі губи страшні, та ще страшнійші очи — зовсім білі, мертві.

Я ще раз стрепенув ся ся при виді сього лица, осьвіченого на половину жовтавим промінєм лампи.

— Живий! — буркнув дід поклавши долоню на моїй груди в околиці серця.

Я хочу крикнути, але не можу: з моїх уст іде лише якесь ледво чутне стогнанє.

— Спите, паничу? — питає дід.

Я дивлю ся на нього не змигаючи. Далі з великим зусилем ледви чутно промовляю:

— Ні.

— Ну, Богу дякувати, що ви живі! Я вже думав, що по вас буде.

І він, увесь тремтячи, знов лягає на своє ліжко і заходить ся кашлем.

— Довго я спав? — питаю я.

— Спали! Місяць уже... Між життям і смертю. Вчора доктор уже рукою махнув... Як вам тепер?

— Або я знаю. Здаєть ся, нічого не чую.

— Лежіть тихо, не рушайтесь. Дасть Бог, подужаєте.

Він знов кашлає, та в перестанках щось бубонить. Чи молитву, чи до мене щось говорить, не можу розуміти. Сон мене ломить, і я засипаю.

Від тої ночі я почав приходити до себе. Що правда, помалу. Голова боліла ще, тіло було зовсім ослаблене, мене мучили сонні привиди, а особливо слухові галюцінації. Ві сні дїдове кашланє видавалось мені то сотні раз повторюваними вистрілами з карабіна тут же над моїми вухами, то журчанєм та хрупостїнем жорен уставлених коло моєї голови, то скрипом дуплавої верби серед осїнного вітру. Так

само й інші згуки, що десь колись чути було в нашій келії, приймали для мого хорого слуху страшну, в сто разів прибільшену силу і мучили мене. Та звільна все те улягало ся і я почав видимо набирати сили. Тільки лице дїда Гарасима лишило ся для мене страшним і відразливим; не додавали йому принади ані глибокі зморщкн, якими було пооране його чоло, ані дрібно сфалдована темножовта шкіра довкола сліпих очий, ані великі фалди терпіня, що з під очий крутою річкою бігли до кінців його уст і губили ся в пралісі його білої бороди. До його лица з тими страшними сліпими очима і з тим страшним, немов гнилим ротом, ротом казкового людожерця, я не міг ніяк привикнути. Борше вже привик до його голосу, старечого, розбитого голосу, який иноді, коли його дихавичний кашель давав йому на пару годин троха спокою, вмів оповідати багато дечого цікавого.

Дід Гарасим ждав смерти. Він терпів на дихавицю, на безсонницю, на старече вичерпанє сил: його вже не лічили і не оглядали лікарі, раз рішивши, що „з нього нічого не буде“. Кождий сильнійший напад кашлю міг закінчити ся розривом його звапнілої аорти; кождий хвилевий сон міг бути його остатнім моментом. А про те він жив, мов упертий репях держав ся того нужденного житя. Иноді, лежачи тихо, без руху, я цілими годинами

глядів на нього і мені здавало ся, що кілька разів я зловив діда Гарасима на якійсь дивній тривозі. Він цікаво вслухував ся десь у щось, неспокійно рушав са на своїй постелі, буркотав щось і крадькома наставляв вухо в мій бік, немов шпiонив мене, немов ждав чогось. Чим більше я приходив до здоровля, тим частійше я завважував тривожний, неспокійний вираз на дідовім лиці.

— Що вам, діду Гарасиме? — запитав я його раз. — Ви ніби ждете чогось або боїте ся чогось?

— Смерти, паничу. І жду й бою ся.

— Ну, смерти всі ми ждемо, тай бояти ся її нема що, — мовив я.

— Я не того... Що там буде, ніби? То вже божа воля! — бубонів дід.

— Ну, а щож вам таке? Видно по вас, що вас щось ніби гризе.

— Видно по мні? — простогнав дід кашляючи. — Може й гризе, та що робити!

— Може би ліпше сказати кому? Чей би полекшало, — мовив я.

— Ет! — відповів дід і замовк. Я не допитував його більше.

IV.

Одного дня недовершений самовбійця, що був засуджений на вічність і ще й на чотири роки, опустив нашу келію: його рани загоїлись на стільки, що його помістили знов у його звичайній казні. Ми лишили ся в келії лиш оба з дідом Гарасимом, якого стан тимчасом значно погіршив ся.

— А що, лиш ми два тут? — важко дихучи, покванно, ледви чутно зі зворушення промовив дід.

— Лиш ми два.

— Господи тобі слава. На силу діждав ся! Господи... муркотів дід зітхаючи то кашляючи.

— Хиба що? Хиба той вічняк заваджав вам?

— А що мені!...

Дід не договорюючи махнув рукою, а відкашлявшись додав:

— Не хотіло ся при ньому... Поганий він...
Звір'.

— Се ви через те, що він себе хотів зарізати?

— Зарізати? — проскрипів якомсь сердито дід. — Се його не мине! Се нечистий просягає до нього свої лаби. Він його не пустить.

— А за що його засудили?

— То то, бачите! Пять душ зарізав. Тай не в тім річ. Не один тут такий, а ще має Бога в серці. Гріх по людях ходить. Згрішить чоловік тай покутує. Але бувають гріхи... Хоч би отсей... Пана й паню, панича й служницю... А служниця його коханка була, впустила його в ночи не знаючи, чого він хоче. Гадала, що до неї. А там іще панна була: як побачила, почала просити ся. „Все, що хочеш, зроблю для тебе, піду з тобою, слугою тобі буду, лиш даруй жите!“ А він при трупах батька й матери з нею... знаєте... а потім устав тай угородив їй ніж у саме серце. Ну, має такий чоловік Бога в серці? І то вважайте, ще хлопцем бувши, девятнацять літ! Тому його й не повісили, а засудили на вічність.

Дід лежав майже без духу вишептавши поквапом, уривано отсе оповіданє. Кашель носив його грудьми. Його лице посиніло, корчило ся з болю. Я гадав, що сим разом уже буде по ньому, але ні, віддихав ся.

— А щож то ще за чотири роки, що йому додали до вічності?

Дід махнув рукою.

— Дурниця. Се вже тут заробив. Дозорцю заколов.

На коридорі чути було стук кроків, гомін, якись далекі крики та брязкане ключів.

— Знов когось сюди ведуть! — з переляком мовив дід надслухуючи.

Кроки й голоси прогомніли. До нашої казні не дали нікого. Дід важко дихав.

— Слухайте, пане, — мовив він, з трудом підводячись до половини на ліжку і обертаючи до мене своє страшне лице. — Я би хотів... я би хотів сказати вам щось...

Але тут його захопив кашель. Він ослаб, упав горілиць на ліжку. Пароксизм був сильний. Видно було, що дід усім зусилем своєї волі боровся з хворобою, судорожно жмучи в жменях простирало, яким був накритий.

— Успокойтеся, дїду, — мовив я. — Ви тепер дуже ослаблені. Не говоріть. Пробуйте переспати ся, може вам полекшає, то тоді скажете.

— Боюсь... синку... боюсь, що не дочекаю завтрашнього дня... а хотів би... ще перед смертю... конче...

Але його зусилля були даремні. Його почало дусити і він простяг ся на ліжку без руху. Лише харчане свідчило, що життя ще не втекло зі старого тіла. Я довго прислухувався тому харчаню. По якімось часі воно полекшало, віддих зробив ся повільніший. Дід очевидно спав.

V.

Була північ. Мене збудив знов холодний дотик дідової руки, простягнутої з сусідного ліжка.

— Спите, пане?

— Ні, не сплю.

— Слухайте. Я хотів вам... хотів вас...

Він запняв ся, немов не знаючи, з якого боку підійти до річи.

— Я знаю, пане... ви за правду тут... ви против людської кривди повстаєте.. за то вас мучать... Поки ви тут лежали в непамяти, то доктор із ключником нераз говорили... А я то слухав, тай у мене в серці... знаєте, так як весною лід тає... легко так, весело... І я пригадав собі... давно, давно... знаєте, я вже трицять літ кримінали витираю... Дванацять літ у самім слідстві... по Росії тягали, дідько знає, куди. Вже далі забув, як там виглядає на воільнім

свiтi... А як зачали говорити за вас., як то ви хочете людям полегкість зробити... кривду зменшити... то в мене раптом...

Він урвав, закашлав ся. Він говорив се все безладно, уривано, раз голоснiйше, то знов тихiйше, немов борючи ся з невидимою якоюсь силою за кожду жмiнку повітря, за кождий хоч троха свобiднiйший вiддих. Для мене сей оборот в думках старого розбiйника був зовсiм несподiваний, я слухав мовчки. По добрих десятиох мiнутах дiд Гарасим зачав знов.

— Слухаєте, пане?

— Слухаю.

— Не думайте, що в мене душа з каменя... я також... Ну, кождий по свойому... А тота Жидiвочка — раз у раз менi привижається ся, так таки виразно: хресту просить. Я вже пару разiв з попом говорив... признав ся, що в мене в грошi закопанi. Каже: дай на церкву. Та мене щось мов за руку тримало. Не надiя на те, що вийду на волю i сам покористую ся... Я давно стратив ту надiю, ще коли ослiп. Аж тепер бачу, що то був якийсь добрий дух. Що церквi з тих грошiй? А ви обернете iх на добро для бiдних... Бо то не церковнi грошi, а з бiдних людей зiдранi... лихварськi... то нехай iдуть на пiдмогу... як ви запорядите...

Знов настала перерва. Знов дiд, вiддихавшись, почав мацати мене рукою, чи я не сплю.

— Говоріть, говоріть! — озвав ся я.

— Ви щось кажете? — запитав він.

Я сказав голоснійше.

— Здаєть ся, не дочуваю. Сам своїх слів не чую. Вуха заступає... Се мабуть смерть моя вже надходить. Слухайтеж. У мене гроші великі — сорок тисяч — самими дукатами... зелізна скринька... безпечно... закопані... Я знаю, ви швидко вийдете на свободу... то зараз не гаючись... не кажіть нікому нічого... зовсім, зовсім у ваші руки... я вже знаю, що ви не пустите марно... і моїй душі буде лекше, ніж колиб десять церковів...

Страшений пароксизм кашлю перервав його мову.

— Деж вони сховані? — осьмілив ся я запитати його. Та він мабуть не чув сього питання, бо знов його холодна рука доторкнула ся мойого чола.

— Слухаєте?... Зараз за селом... лісок, соснина... кожде вам покаже... через лісок річка тече... над річкою великий камінь... одиндніський... Відтам річка скручує на північ... А ви від каменя ступайте сто кроків на схід, надіблете старий дубовий пенъ на серед поляни... вважайте, дубовий! І під тим пнем...

— Але де се? В котрім селі, в яким повіті?

— Що ви кажете? Не чую! Кажіть голоснійше! — мовив він. У його грудях хрипіло страшенно. Його рука судорожно вхопила

мою руку і почала тягти її до себе. Я звів ся з ліжка й наблизив ся до нього, похилив лице над його головою і крикнув йому над самим вухом :

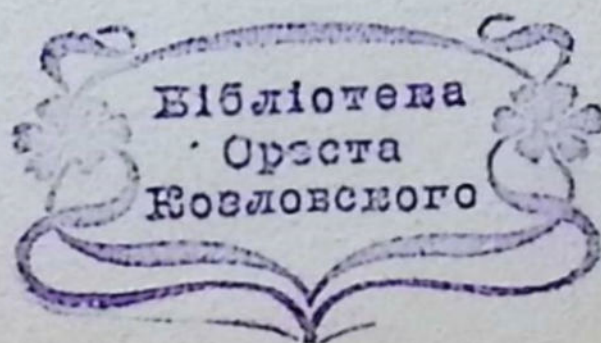
— У яким селі?

— Селі? Селі? — повторив він ледви дишучи. — Слух...

І обома руками він прихилив мою голову до свого лица. Його великі, тепер зовсім білі, безкровні уста ще порушували ся, немов говорили щось, але голосу не чути було ніякого, ані найменшого шепту. Раптом глибоке зітхане видерло ся з його груди, руки скорчили ся і пустили мою голову, тіло випружило ся, уста відразу посиніли й заціпили ся.

Дід Гарасим сконав не сказавши ані слова більше. Лихварські дукати десь і доси спочивають у своїй безпечній схованці. Мені мабуть не було суджено повернути їх на діло, яке заповняло душу та мрії старого розбійника в остатніх днях його важкого конаня. Та про те вони таки зробили своє, дали йому пільгу в його безпросьвітнім горю.

Львів, у вересні 1902.

✓ 30 km.

8/11/70
Jy

372427

1785

